

הלוויה על סף האוקיינוס ישראל ופרדת מזוז בן-גוריון

דוד אוחנה ומיכאל פייגה

א. הקדמה: הנצחה בספר הגיונות סותרים
במלאת חודש למותו של דוד בן-גוריון ריחזה כתבת עיתון על המשמר על האוכרה:

קברו של בן-גוריון – לכן ורענן כחלמוני בבוקר חורפי קר, טביב גרד של חבלים, כבר עומד קהל אשר בא ליום השלושים כרי להתיתחור עם זכרו. צעירים ותיקים, חילים ומנהיגי עם, אנשי-דת, חברי קיבוצים בכל קצבי הארץ, חוברי שדה-בוקר – כולם מאוחדים באבלי: הוא איננו ערד, הוא נאלם דום, הוא חסר...]. שדות הנגב דואבים, החולות כואבים, הדרך נושבת עצובה...]. הדגל הכחול-לבן נע כאילו אחוז אי-שקט פנימי.¹

שנים לאחר מכן היו שהחלו לנגנו כי מעמרו הייחודי של בן-גוריון לא נשמר בזיכרון הישראלי. בתו רננה ציינה בראיון עיתונאי בשנת 2004:

כן, יש היום שכתוב של ההיסטוריה, כוונה לגמר את מפעל חייו, דמותו ותרומתו לארץ ולמדינה. אני שואלת אנשים צעירים, חברים של בני אורי, מה הם יודעים על בן-גוריון. במקרה הטוב יודעים שאבא הוא שדה תעופה ושדה, ואלי, במקרה ממש טוב, גם שיש אוניברסיטה בנגב על שמו.² אבל על האדם? מעט יודעים פה. אין היום שום מורשת בן-גוריון. כלום.³

מתקן זה נעשה כסיוע הקרן הלאומית למדעים. אנו מודים למרדאל ום. לרונה סירלמן ולאמיר פלג על עזרתם.

1 בדיקה קופשטיין, 'הדרך האחרונה', על המשמר, 2.1.1974.
2 בדיקה קופשטיין, 'ידיעות אחרונות', 7 ימים, 24.9.2004.
3 דויד הדר, 'שכתובם את אבא', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 24.9.2004.

שמו ומתקיימים טקסים לזכרו. כל ספר העוסק בתקופתו מקריש לו מקום נרחב, ובריונים פוליטיים רבים מועלה שמו. עם זאת, במחקר האקדמי בישראל בנושא ייצוג העבר הסדר ומתווה של מייסד המדינה באופן תמלול. אנו מבקשים להתמודד עם החסר במחקר בעזרת תיאור נרחב של אירוע היסטורי, שלמרבח האירועי אפשר להגדירו באירועי נשבה: ההלוויה של בן-גוריון בדצמבר 1973. בזמנו היה זה אירוע ממלכתי וציבורי גדול ורב רשם, שדווח בתקשורת בהרחבה, כולל התיאורים עשירים לעיניו וההיסטוריה, אך העניין באירוע נעלם במעט מיד. ההתייחסויות אליה, הן בידיה הפוליטית והתרבותית, וברוראי בוידה המחוקקית, הן מועטות וכמעט אינן קיימות.⁵

טקס ההלוויה הוא טקס מעבר (rite of passage), שבו הופך המנוח, בוראי מנהיג מבנו של אומה, מסובייקט רב משאבים והשפעה (גם אם פרש מפעילות ציבורית זמן רב קודם לכן), לאובייקט סביל בריטואל בעל כללים ומנהגים ממוסדים המופקע לצרכים קולקטיביים. באשר היה מנהיג לאומי, יש אומרים במעט כולל-יכול, עשה בן-גוריון מאמצים להגדיר את החלוציות ואת הממלכתיות בסמלים לאומיים מוכוונים. בטקסי ההלוויה נתנה לו, באמצעות צוואתו וההוראות שהבטיח, הזדמנות אחרונה להנחיל את תפיסתו עולמו. כמו בחייו, גם במוותו הוא לא היה הסוכן היחיד, אלא אף לא העיקרי, בעיצוב האתוס הישראלי.

ההלוויה הנשבת הייתה במונחים רבים אירוע מפתח. ישראל איבדה את האב המייסד, שאף שפרש שנים לפני כן מהנהגת המדינה ואף מעסקנות מפלגתית, סמכותו ורחפה מעל הפוליטיקה הישראלית. בן-גוריון נפטר חודש לאחר סיום מלחמת יום הכיפורים, שהייתה קו פרשת מים בתולדות המדינה. דכים הבחינו בסימבוליות של רגע הסתלקותו, שבו נכנסה ישראל לשלב חדש ולא מוגדר. גורמים רבים משפיעים על הנצחתו של בן-גוריון לאורך השנים, וטקס ההלוויה ומקום הקבורה הם רק חלק מצומצם מהם. להנצחה יש חיים משלה, ומקומו של בן-גוריון בהות הקולקטיבית הישראלית משתנה לאורך השנים כתוצאה מהשינויים ההכרחיים הפוליטיים. במילים אחרות, מחקר על ההלוויה אינו יכול לשמש מפתח להבנת מקומו של בן-גוריון בחיות הישראלית, לשם כך יש צורך במחקר נרחב יותר. עם זאת, בחינה כזאת חושפת רגע משמעותי של המתרחש בהיותו, הסתלקותו של מנהיג מיתולוגי, מציבה את החברה הישראלית המשתנה במרכז היותו, ויכולה ללמד על משמעות היתרון שהנחיל מנהיגים מוכוונים באמצעות רגע מותם ועל החלטותיהם בשאלת הנצחתם.

הלווייתו של בן-גוריון התאפיינה בסבר של הצינונות סותרים ושל אינטרסים מורכבים שאפשר להלקט לשלושה הקשרים: האישי, הלאומי-ממלכתי והבידורקטי. ראשית קבע ויצונו של המנוח, כפי שבא לידי ביטוי הן בצוואתו והן בקביעה המוקדמת של מקום

5 על טקסי מדינה ראו, מעוז עזריהו, פולחני המדינה: חגיגות העצמאות והנצחת תנופלים 1949-1956, קריית שדה-בוקר 1995; בתיה דונר, שקיפות הבית הנבון: חוד וחוד: טקסי התיבות הישראליות, 1948-1958, קטלוג תערוכה, מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב, תל-אביב 2001.

אפשר שרוביה של רנה הם חריפים וגורפים, אך הם מבטאים טענה שראוי לברקה. אנו בוחרים במאמר זה את מקומו של בן-גוריון ביכרון הישראלי מנקודת המבט של רגע מותו וקבורתו. אנו שואלים אם, כפי שציננה בתו רנה, המדינה קברה אותו יחד עם זכרו. עיקר המחקר על בן-גוריון, הן הכינפרי והן ההיסטורי, מרגיש את עמדות המפתח שמילא בחייו ואת ההחלטות המבטיחות שקיבל. ררך רגע המעבר בינ החיים למוות אנו כותנים את מעמרו החתרני, הן זה שכתח לעצמו והן זה שכו נשמר בחברה שעברה שינוי אידאולוגי, פוליטי וחברתי.

רור בן-גוריון, ראש ממלכתה הראשון של מדינת ישראל, קבור לצד אשתו פולה במצוק המשיק לנהל צין ביישוב הקורי על שמו, מדישת בן-גוריון. מקום קבורתו הוא אתר עלייה לרגל חילוני. רבים מבקרים בו אם בשל יחס בבור אל האב המייסד של המדינה הישראלית, אם בשל הנוף הקסום מהמקום הרגע ואם בשל מיקומו בדרך לאתר תיירות משמעותי יותר, העיר אילת. במוותו בן-גוריון הגדיר עצמו כמי שניצב על הגבול בין המסגרות הממוסדות שהיה לו תפקיד ביצירתן לבין המרחבים המיועדים לגאולה בעויר, על הסף שבין הישות – אם קיבוץ שדה בוקר או המדישה, ואם מדינת ישראל ככללה – לבין המדבר והתהום. המתח שבין מרכיביו של המנהיג לבין המקום הפריפריאלי שבו כוח להיקבר הוא מאפיין מרכזי של הדרך שהחברה הישראלית חזרה את מנהיגה המנוח.

השאלה ניצד הנוצח בן-גוריון וכיצד משתקפת רמותו במחולך השנים שחלו מאז מותו, יכולה ללמד על הריטורי העצמי של החברה הישראלית. בחינה זו מצויה בהקשר של מחקרים רבים שעניש בשנים האחרונות בנושא זכרון ומיתוס. מחקרים עסקו במשמעות השאה וחרב הנפלים בקרבות, במיתוסים הגדולים של מצדה ותל-חי, בהשיבות הארכאולוגיה וההיסטוריוגרפיה ואירועי יסודי דמטיים כהקמת המדינה, ולעתים בטרואמות לאומיות כמחלומות ישראל ורצון רבין. הדרך שבה הוטבעו אירועי מפתח היסטוריים ברפוס מיתי ועצבו טקסים ציבוריים שהשתנו עליהם זהות תרבותית משותפת או מתברלת, מלמדת הן על מאפייני יסודי לאומיים והן על תהליכי שינוי עמוקים.⁴

לאור המחקר העשיר בנושא זכרון והנצחה, מפליא שממחקר זה נפקר שמו ומקומו של רור בן-גוריון, הנחשב אבי האומה הישראלית והאדם המשפיע ביותר על אופיה ועל תולדותיה. אין בכך לומר כי הוא אינו מונצח, או שאינו מוכר ונכר. אתרים נקראים על

3 נציין כמה מההיגיוניות והמנופיות המוכרות שנכתבו על בן-גוריון: שבת סנתי, קנאת וחי: בן-גוריון האעיר, תל-אביב 1976; מיכאל בריחה, בן-גוריון, תל-אביב, בוד א. 1975. כך ב. 1977, בוד ג. 1977 (תל-אביב); בן-גוריון: מאיר אביחה, בודא סדק, תל-אביב 1990; שלימה אהרונסון, ורד בן-גוריון: מנהיג הנוטנט ששקע, קריית שדה-בוקר 1999; טוביה פרילינג, חץ בשופל: בן-גוריון, ונהגת הישוב ומסגרות האלה בשאה, קריית שדה-בוקר 2001; רור אחמה, משיחות וממלכיות: בן-גוריון והאנטיקלסטאליזם בין חזון מדיני לזואלוגיה פוליטית, קריית שדה-בוקר 2003.
4 על הדת והאחריות הישראלית ראו, Charles Liebman and Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, Berkeley 1983.

הישראלית, אך בה בעת גם מביט בביקורתיות מתמדת על הוויתור שעשתה ישראל ביחסה לאתוס החלוציות הפודות השממה.

ב. מבט משונה: הלזיות של מנהיגים וערכים לאומיים

המחקר העוסק בלאומיות ובהצגה מתמקד ביוקיות המגולין שבין התנועה הניסטורית של החווה, המעצבת את העבר בהתאם לדוח התקופה שלה, לבין העבר ההיסטורי המטיל את צילו על החווה.⁶ בן-גוריון עסק באינטרסיוניות בדרך שבה ידאו אותו הוודות הבאים ורבינו את מעשיו, והציג אתגר לדיאלקטיקה הזאת. הוא היה סובל המיתוס המרבי של עצמו.⁷ זה הרבטא ביומנו האיש, שהשק החיבה אינטנסיונית מאוד (ואף אובססיבית) ובהרבה ההיסטוריוגרפית. אלה שימשו גם מסמכים בעלי חשיבות היסטוריוגרפית, המסייעים לחוקרים בהבנת התקופה ומנהיגיה, אם כי חשוב לבחנם בהירות, ככל מקור היסטורי.⁸ בשלהי פעילותו הפוליטית בישא בן-גוריון את רצונו לכתוב היסטוריה ובשאלות זאת הוא אינו הראשון או החריד שביקש להעניק לדורות הבאים את פרשנותו והאישית למאורעות שעיצבו ושנטל בהם חלק.⁹ קדמו לו, בין היתר, של דוד-גול וינסטון צ'רצ'יל, שאף נכה בפרס נובל לספרות. שניהם שימשו לו מודל מודע. בן-גוריון גם אינו החריד שעיצב את טקס ההלוויה של עצמו ושקבע את מקום קבורתו. כאן, שוב, אפשר להשוותו לדוד-גול שבהר להיקבר בקולומביי, מתוך ילדותו, או לפרנציסקו פרנקו, שבהר כמקום קבורתו את סנטה קרוז ודו-ל דה לוס קאידוס, האבדוטה הנישאה המוקדשת להרוגי מלחמת האזרחים הספרדית. בדומה להם בן-גוריון הכניס קול ברור ואישית

על הדין בהשפעת העבר על ההווה וההווה על העבר ראו, למשל, Michael Schudson,

in the Past Versus the Past in the Present', *Communication*, No. 11 (1989), pp. 105-113;

Jeffrey K. Olick and Joyce Robbins, 'Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices', *Annual Review of Sociology*, No.

105-140 (1998), pp. 24. בעברית נסקרה שאלת אלה על עמית פונקטשטיין, חרמית חרעה

הייסופילוגיה ההיסטורית בעולם ובארץ, תל-אביב 1991; יואב גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה;

מאמרים היסוד של אי החזות, מוריס הלכונקס. ראו, *The Collective*, Morris Halbwachs,

Memories, New York 1980

ראו, למשל, זאב צחור, 'כד-גוריון במעבד מוחות', בתוך: דוד אוחנה ודורכט ס' ויסטר (עורכים),

מיתוס וזיכרון: גלגליה של התרשה הישראלית, תל-אביב 1995 (להלן: אוחנה ויסטר (עורכים),

מיתוס וזיכרון), עמ' 136-155; ארי בראל, מרע וטכנולוגיה כתפיסות ומבניניות של דוד בן-גוריון

בגשור החדשון למדינת ישראל (1948-1958), עבודה לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה,

אוניברסיטת כד-גוריון בנגב 2009, פרק ראשון.

ישעיהו לינק, 'יומני כד-גוריון: 1915-1929', תוצאות כד י' (1986), עמ' 403-414; מאיר אהרן,

על ידד העריכה, בתוך: דוד בן-גוריון, וברות כד י, בעריכת מאיר אהרן, קריית שרת-בקר

1987. ראו גם חורבה כד זאב צחור להרדה אדו כחורבה א-ר של בוכ העת כשה כשנים 1974-1975.

כד הספרים ההיסטוריים שהחיר כד-גוריון: מדינת ישראל המחדשת, תל-אביב 1969; וברות,

תל-אביב 1971-1987, כרכים א-י, במערכה, תל-אביב תש"ז-תש"ט, כרכים א-ה.

קבורתו. בן-גוריון נחשב למנהיג מוכן, אך תפיסת עולמו הייתה מקובלת רק באופן חלקי אפילו על אלה שראו עצמם ממשיכי דרכו, ואילו החברה הישראלית של שנות השבעים כבר התרחקה מרחק רב מרכים מהאידאליים שהוא ייצג. הלוינו של בן-גוריון אפשרה לו בפעם האחרונה לנסות ולהציג בטקס ממלכתי רב רושם מהם הערכים שצרכים להחיל את האומה.

שנית, במקביל לדיונו ובינו לו ניצב ההיגיון הממלכתי והלאומי, שבא לריר כטיי כשיאופותיהם של מנהיגי התקופה להעמיד את בן-גוריון בהקשר שנואה להם ראי, נכון ותואם את האינטרסים הפוליטיים שלהם. בן-גוריון הוא שהעמיד את ערך הממלכיות במרכז ההווה הפוליטית של שנות המדינה הראשונות, אך לאחר ירדתו מהתבונה העיונית עבר המושג שיוניים משמעותיים. שילובו של המנהיג המכונן באתוס הישראלי המתהווה לא הוא בהכרח את רצונו.

והיירוקרטי שהבהר את הטקס בהתאם לכללי רלנצהי. לטריניה הצעירה לא היה ניסיון רב באירועים סקסיים כוסת והי צורך להוציא מסורות רלנץ אותן בתקנות מדיניות. והניסיון שקדמו לקבורתו של בן-גוריון נתפס ככושלים וכלא הואמים את הדימוי רעצני המורדני שהמדינה הצעירה שאפה להציג. לטקס ההלוויה התקברה של בן-גוריון ויה פרוטוקול מפורר שכפה את הגיונו והניקורטי הן על רצונו של התפטר והן על זה של המדינה המצויה.

אישים ומוסדות שונים רצו גם הם לעצב את האירוע ולבטא את יחסם לנפטר. הייתה בכך אידוניה, כיוון שמאפיין בולט של ההלוויה שוכבים המשמחשים היא השתקה. זו נכפחה הן על ידי הנפטר עצמו בצוואתו, שאסר על השמעת הספרים בהלווייתו, והן על ידי הגיונו של טקס זיכרון למת, המזמין רגעי זממה. השתקה במהלך ההלוויה הרגשה את המשמעות שניסה כד-גוריון להעניק לה, אך היא גם אפשרה לקולות אלטרנטיביים להישמע. לא היה קול אחר וברור שהגדיר את משמעותו של האירוע, קול שיכול היה לפרוש את סיפורו של המת, כפי שהיה רוצה שיסופר.

הדרך שבה יזכר כד-גוריון לא נקבעה באותם ימים, והקולות הממלכתיים והאטרנטיביים נאלצו להמשיך להיאבק בשנים הבאות. עם זאת, מטיב השוב המאפיין את הציחתו של כד-גוריון הוא הממת שבין המרכיב הכשנים הבאות. עם זאת, מטיב השוב המאפיין הממת שבין המדינה כפריפריה נחשלת מצד אחד, וכפס חלוצי מצד שני. בחידתו של כד-גוריון להיקבר בשרת בוקר חייבה מעין מסע צלילות (החוד על עצמו באכרדת מרי שנה) של האליטות הישראליות אל המרכיב הירדמי המודחק, חיקי מטוני לתפיעה של כד-גוריון ללכת בעקבותיו ולישב את העגב. ההלוויה הייתה, אם כן, אירע מכונן בתולדות המדינה. המדינה נפדה מוכיך מנהיגיה, ותוך כך נוצר אתר לאומי מקודש, מוקד עלייה לרגל לאומי-חילוני. אך כדי לעשות זאת העמידה המדינה מרכי סמלי הדחק מהמרכיב הפוליטי, החברתי והמנהלני. קבד כד-גוריון הוא סמל מרכי של הממלכיות

הסכמה על מעמדו במנהיג מבונן, ויש מוסדות, אחרים ורחוקים המוציאים את שמו,¹⁴ חיסרון זה הוא בעל משמעות. הוא חשוב בהתחשב בכך שבוך-גוריון ניסה לעצב בעצמו את הנצחתו. עיצוב טקס ההלוויה ומקום הקבר היה המשך ישיר לניסיונו לעצב את הדרך שבה ייזכר בהיסטוריה הישראלית. יתרה מזאת, היה זה חלק מהפרדוקס ההיסטורוגרפי היזמרי לעצב את התודעה וההיסטוריה כבלילה, כך שהיבית השלישי, שגובה תחת מנהיגותו, יהיה המשך דציף לכית הראשון והשני מהעת הקדומה.

כארי שוורץ בחן כיצד נשתמרו נשיאי ארצות הברית בזיכרון האמריקני לאורך שנים, ובעיקר הנשיא הראשון, ג'ורג' וושינגטון, והנשיא במהלך מלחמת האזרחים האמריקנית, אברהם לינקולן.¹⁵ כפי שהבחין שוורץ, בארצות הברית דמויות הנשיאים נוטות להצטבר במפתחות: הנשיאים מוצגים זה בצד זה כסדרה רציפה, וכך הם מבטאים את חשיבות המשלה ואת המשפיות הדמוקרטית מעבר להשיבות האזרחי, ומעמד זה משתנה בהתאם ואת, לנשיאים מטרומים יש מעמד בכיר יותר בזיכרון הלאומי, ומעמד זה משתנה בהתאם לקבוצות חברתיות ולאזורים גאוגרפיים. לינקולן הנהיג את הצפון במלחמתו בדרום הפורש, אך ככל שהודרס הפך לבעל עמדות רפובליקניות, הפך לינקולן לזמנת המסמלת את דוקא את הערכים המקובלים בדרום. ככלל, הנשיאות האמריקנית נחשבת לסמל האתוס האמריקני, וערכים מרכזיים באים לידי ביטוי דרך הנשיאים הקשורים אליהם.

היה ויכוח במנהיגות הסובייטית כיצד ראוי לקיים את ההלוויה.¹⁶ לרעם של רבים, ובהם טרוצקי ומשפחתו של לנין, הדבר הנכון לעשותו מורשתו של המנהיג היה הלוויה צנועה, התאמת את האידאולוגיה שלו, את אופיו ואת התנהגותו הידועה לרעואליזם המלוכתי של פולחן הצאר. המתנגדים, ובראשם סטלין, טענו כי יש לאפשר לעם לחת כבוד ראוי למנהיג הנמת, ותביעתם התקבלה. פולחן לנין כדמות אבי האומה רמה במידה

14 במה מקומות היביתן שקמו לכוני גוריון: עמותת יד-בן-גוריון, מבני בן-גוריון הנמצאים במדינת ישראל, באתר מורשת, 2008, <http://www.yizkor.com.il>, No. 67 (2000), pp. 30-51. Yitzhak Rabin's Memorials, American Sociological Review, No. 67 (2000), pp. 30-51. Bary Schwartz, George Washington: The Making of an American Symbol, Chicago 2008, New York 1987, idem, Abraham Lincoln and the Forge of National Memory, Chicago 2001; idem, Abraham Lincoln in the Post-Heroic Era, Chicago 2008.

15 שוורץ הנהיג זאת לברית המועצות, שבה מנהיג חדש מחליף את מנהיגו של מנהיגים שקדמו לו. Bary Schwartz, 'The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory', Social Forces, No. 61 (December 1982), pp. 374-402.

16 Nina Tumaikin, Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia, Cambridge Mass. 1983.

17

טקסי המדינה הלאומיים והמלאימים. בכך הוא חתר תחת הגיונם, הגיון הלאומי של המנהיג לצורך הכללת מוטיבים לאומיים בהתאם לתפיסה של בני התקופה. אפשר לומר כי כמרים הלאומה המדינה את טקס ההלוויה של בן-גוריון, הלאים אותו בן-גוריון עצמו. קהילה לאומית מגדירה עצמה באמצעות זיכרונה והמוניטנים הלאומיים המבטאים את האתוס המעצב את חייה.¹⁸ חוקרים רבים דנו בזיכרון הלאומי ובהנו את השפעתם של החינוך בבתי הספר, של טקסי הלאום, של בתי הקברות הציבוריים, של ההיסטוריוגרפיה והארכאולוגיה ופרקטיקות רבות נוספות. המחקר העוסק בזיכרון הלאומי מפתח מאור גם בישראל, וחוקרים רבים עסקו במיתוסים הגרוליים של מצדה ושל תל-חי, בהנצחת הנפלים, במשמעות ובר השואה ובהשתמרותם של רגעי מפתח היסטוריים בזיכרון הישראלי.¹⁹ תחת תחום במחקר הזיכרון והלאומיות עוסק בהנצחתם של מנהיגים לאומיים, וכאן נותרה עדיין למחקר הישראלי כבדת דרך ארוכה. המנהיגים נחשבים למעצבי ערכי הלאום ודרכו בהיסטוריה בעתיד, ודרך הנצחתם מבטא הלאום את ערכיו. לעתים אף מקובל על הכול לזהות מדינה או את מהלך ההלאמה, האיחוד והשחרור שעברה עם רמותו של מנהיגה המודרני הראשון. כך, למשל, המהפכה של פידל קסטרו בקובה מזוהה עם המדינה שהנהיגה, ודמויות כביטוס מוסליוני, אדולף היטלר ופרנסיסקו פרנקו מזוהות עם המשטר שהקימו. מדינות שעברו מהפכות זוכרות את דמות המהפכן הראשון, מדינות שעברו מהלך שחרור זוכרות את מי שמונהגד בעצירתן באבי האומה ומדינות שחרו מלחמות טרומאטיות זוכרות את המנהיג שהוביל אותן לקרב.

מחקרים רבים נערכו על הדרך שרור בן-גוריון ניסה לעצב את דמות העבר והזיכרון הישראלי,²⁰ אך סדר הועד מקומו של בן-גוריון עצמו בתוך הזיכרון הזה.²¹ כיוון שקיימת על חשיבות עיצוב תמונה של עבר לצורך גידוש הלאום עמד בכך בנדיקט אנדרסון בספרו הקלאסי קהילות מודרניות, תל-אביב 1999. מתנגד העיקרי, אהרן ר' סמית, אף הוא חסידם על חשיבות דימוי העבר בעיצוב הלאומיות המודרנית, הואמה בהיסטוריה, ירושלים 2003. למבחן מחקרים, מורגנטאוס ובעברית, העוסקים בעיצוב הלאום וברדימוי עבר ראוי, יוסי דהאן והדן וטרמן (עורכים), לוחמציא אומה, רעננה 2006.

11 הגה רשימה חלקית מאור של מחקרים עיקריים שעסקו בזיכרון ובהנצחה בישראל: אוחה ויטסדיר (עורכים), מיתוס וזיכרון: אגדה שפיר, יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב 1997; מתחיה מייזל ואילה שטיי (עורכים), דפוסים של הנצחה, תל-אביב 2000; מירבאל פיירא רצי (עורכים), קודם לתפוח בנה ארכאולוגיה ללאומיות בישראל, קריית שדה ברק 2008; Yael Zerubavel, Roots: The Making of Israeli National Tradition, Chicago 1995; Nachman Collective Memory and the Making of the Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel, Wisconsin Ben-Yehuda, The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel, Wisconsin 1995.

12 ראו, למשל: מירבאל קור, בן-גוריון והאידאולוגיה: עיצוב, רעיון וביטוי, קריית שדה ברק 1988; זאב צהור, החוק והחוקרים: בן-גוריון בין אידיאולוגיה לפוליטיקה, תל-אביב 1994.

13 ככיל, מעשים ומחשבות העוסקים בהנצחתם של מנהיגים ישראלים. על מנחת בגין ראוי, Yoram Bilu, and Andre Levy, 'The Elusive Sanctification of Menachem Begin',

לאחר הסתלקותם של מנהיגים היסטוריים מכוננים, מעונינים על פי רוב לכוון את ההשראה, את הגדרלה ואת הליטימציה בדגם המעבר הליטינלי של טקס החלוויה עם עצמם. ההסתברות להלוויה יכולה לשמש הן סימבולי רב ערך לירשים; אולי משהו מאבק הכוכבים ירבק בהם.

דגם ההלוויה הוא לעיתים קרובות גם דגם לידה: מותו הפיזי של המנהיג הוא דגם מכונן בהולידה שבו מנהיג הופך להיות מיטוט-מנהיג. אחרי לנין התפתח הלגיטימיות, אחרי דה גול התפתח הגלויים. השימוש בשמו של המנהיג המת נועד להעניק מושתיות, ולעיתים אף להחליף אידאולוגיה והשקפת עולם מופשטת. רמותם של מנהיגים אלה נותקת מהבוגרפיה הפרטית שלהם ונסקה לדמה של קדישה ושל צידוק אלוטימטיבי לפעולות פוליטיות. בוגוריון עד עתה טרם הפך לבוגוריונים, גם אם הממלכתיות הישראליית כרוכה במהותה במפעל ההיסטורי ובשמו.

במקרה של לנין, כמו במקרה של נשיאים אמריקניים מסוימים (לינקולן, קנדי), טקסי ההלוויה היו אירועים ממלכתיים רכי רושם, שבהם ניסתה המדינה לכטא את מחורבותה למנהיג המת, וכך לכטא גם את מערכת הערכים שהדריכה אותה. המנהיג הלאומי הוצב בתוך הקשר לאומי, וההלוויה הייתה דרך לכטא את ערכי הלאום. כפי שטען אבנר בן-עמוס לגבי ההלוויה של דהאדס הרגלי בצרפת של המאה התשע-עשרה, טקסים מעדידניים אלה הם רובה של המדינה להגדיר מחולש מהו הערך והמכונות ההאריים בעידן פוסט-מודרני.¹⁹ לווייתו של בוגוריון היא רוגמה נוספת ברפוס זה. ההכרז העיקרי הוא שהמת – בוגוריון – התכונן לקראת מותו, והקפיד להגדיר בעצמו את הערכים הלאומיים המקובלים עליו.

ג. הלווייתו של מנהיגים ציוניים

מרבית המנהיגים המכוננים של הציונות, מנהיגי המדינה שבודדו והאישיים הפוליטיים הכולטים במדינת ישראל זכו להלוויה ייחודית שביטאה את מעמדם הלאומי הבכיר. בין ההלוויות הידועות שהתקיימו בתקופת היישוב והמדינה בלטה הלווייתו של יוסף טרומפלדור, שנטמן לצד חבריו בבית העלמין כפר גלעדי. יוסף היים ברנר, חייס נאמן ביאלק, שאל טשורנחובסקי, ורכים מהטופרים העבריים הבכירים נטמנו לצדם של מנהיגי הציונות הכולטים באחר העם, חייס אולחורוב, מקס נורדאן, מאיר דיזנגוף, משה שרת, ולאהרונה לובה אליאב, בבית הקברות טרומפלדור בתל-אביב.²⁰ ברל כצנלסון טמן בבית העלמין בנות לצדם של בר בורוכוב, משה הס, נאמן סירקין, דהל המשוערת ונעמי שמר. ההלוויה של ברל הייתה ציון דרך ביישוב. מטע ההלוויה החל בחצר המוסדות

רבה לפולחן הצארים שלו ההנגר בתורק, ומעמור לאחר מותו שירת את מטרות המשטר שריש אותו. לנין הפך למיתוס מכונן בברית המועצות, שההכטא בפסלים, בברות, ביום זיכרון, בצעדות ובהתייחסויות רבות, ברוכין ריטואליות, לכתבי. עם השנים הוריר סטלין את מעמורו של לנין והציב את רמותו במקומו. פולחן לנין שוד הרבה לאחר פולחן סטלין, עד לקריסתה של ברית המועצות, וניפוץ פסלי לנין היה סמל ברלס לקצו של עידן. בעור שוחטות ובהיית מאוזללאום לוכור סימל את המיזיפיקציה של רמותו כאב מייסד של ברית המועצות כאומה חדשה, של המהפכה הכולטפיקציה של רמותו כאב המרקסיסטי-ליניסטי, הרי שניפוץ פסליו עם נפילת הגוש הסובייטי סימלה בצורה מובהקת דה-מיזיפיקציה של פועלו ושל מעמורו. מקרה לנין מלמד כיצר סוכני זיכרון לאומיים מעצבים רמות עבר ללא כל התחשכות ברוונותיו של המנהיג המת שאותו הם מנצחים.

רוגמה הפוכה היא הלווייתו של מייסד הרפובליקה החמישית הצרפתית נשיא צרפת, גנרל שרל דה גול. עוד בשנת 1952 הותיר דה גול צוואה מפורשת ברי זיודי, פומפיר, נשיא הרפובליקה אחריי. עם מותו של דה גול בשנת 1970 נפתחה הצוואה. פרט לקבר, שנקבע ליד מקום קבורת בתו שמתה בצעירותה, הוסיף דה-גול שעל קברו יחורטו רק שמו ותארכי לזיכרו ומותו. על אופי ההלוויה הוסיף:

אני רוצה הלוויה ממלכתית. לא נשיא, לא שרים, לא משלחת פרלמנטרית, לא נציגים של גופים ציבוריים. רק בורות הצבא יטלו בה חלק באופן רשמי, בתור שבאלה, אך השתתפותם תהיה צנועה ביותר [...] לא יינשא נאומים, לא בנטייה ולא במקומות אחריים. לא הספר בפראלמנט. לא מקומות שמורים במהלך הטקס, פרט למשפחת, רעים שהם חברים במסדר השחרור [...] הגברים והנשים של צרפת רשאים, אם זה רצונם, לכבר את זכרי ללות את גופתי למקום משבה האחרון. אך אני מבקש שתילקח לשם ברממה.¹⁸

במקרה של לנין רצונו לא כוכר, ורמותו נוסה על ידי המשטר הכולטביקי לצרכיו. במקרה של דה גול בקשתו המפורשת מולא בקפידה, גם אם לא היו לרצונם של מנהיגי צרפת באותה תקופה, שלא חורשו להתכבר אל מיתוס המנהיג המתגבש. שני המקרים הללו מכטאים את תפקידם השונה של סוכני הזיכרון בעת מותו של מנהיג לאומי. סוכן מרכזי אחר הוא הנפטר עצמו שרצונותיו, במיוחד לאור מעמורו הציבורי הרי, מחייבים התייחסות נכבד. מן הצד השני, סוכני הממלכתיות נציגי האומה מתקשים לוותר על ההזדהות לרתום את הטקס ואת רמותו של הנפטר למטרותיהם, למשל עיצוב סולידריות לאומית, חיזוק המשטר והרגשת ההמשכיות וההיסטורית בינו לבנים. מנהיגים-ירשים,

19 אבנר בן-עמוס, 'לנצח את המות: הלווייתו לאומית ברפובליקה ה-III, זמנים, חורב' 45 (1993), עמ' 20-31.

20 ברכה מאן, 'היישוב הלך אחרי הקברים: בית הקברות הישן בתל-אביב כמקום וטקטי', מבאן, חורב' ב (2001), עמ' 5-33.

והיה רגע מפתח בתולדות התנועה הציונית. הכינוף של הרצל ציין כי אלפי יהודים הגיעו לוינה להשתתף בהלוויה, ורכים הבינו את חשיבותו במבצע רק בשבוא את היחס אליו לאחר מותו.²⁵ רגע מותו גלים ליהודים רבים את מה שסימן הרצל בפעולתו הפוליטית בחייו: כינונה של מותו של הרצל: 'זשמש איננו, אבל אורו עורר זורח [...] ממירד מנוח מחשבתו כששמש על מותו של הרצל: 'זשמש איננו, אבל אורו עורר זורח [...] ממירד מנוח מחשבתו הנעלה במחנה, התשוקה הכבירה לעבודת התורה, שההציל עלינו בעל רצון האלים'.²⁶

כעבור 45 שנה הועלו עצמותיו של הרצל לישראל כמסקר רב ורשם. על טקס זה, בניגוד להעלאת עצמותיו של ז'ורז'טסקי, שהיה מנהיג של פלג אחר בציונות, כן-גוריון אמר, 'לא תהא-כח-אבל ושלן הלוויה עצמות הרצל לירושלים, אלא מסע ניצחון, ניצחון החזון שהיה למציאות'.²⁷ הוא נשא ורכים כישיבת זיכרון של הכנסת ב-16 באוגוסט 1949, יום העלאת עצמות הרצל לירושלים. בנאומו החגיגי ציין כי רק שני אשיות בתולדות ישראל זכו שעמם המשוחזר יעלה את עצמותיהם מהנכר לארץ: יוסף, 'העברי הראשון', והרצל, 'החיה הגדול'. ואילו 'גדול מנהיגי ישראל ונביאיו, משה רבנו [...] לא זכה לכבוד הראוי, וגם לא להקבר בתוכה'.²⁸ אם הלוויה בוינה ביטאה שכר עמון ואבל בכל רחבי העם היהודי, העלאת עצמותיו ביטאה רוחא את הצלחת מפעלו החזונו של הרצל.

ד. חלוציות וממלכתיות: הדיאלקטיקה של שו"ל ומו"כ

בגוריון ניסה לעצב כרצונו את טקס ההלוויה הרצוי לו, וכמובן גם את מקום קבורתו. במותו לא שאף לסכם את חייו אלא להמשיכם. בחייו הוא ייצג את רעיון החלוציות והפרחת השמחה, והשתמש בטקס המעבר, שבו השתתף לכאורה כבר בשחקן פסיבי, כדי לנסות ולהיכב את המדינה ואת ההברה להמשיך ולפעול לפי תפיסת עולמו. גם בחייו ניסה לשכנע יהודים ליישב את הנגב ולהמשיך את המפעל החלוצי, שנתקל בקשיים עם הקמת המדינה. הלוויה והקבורה היו יותר מסיכום של חיים, הם היו המשכם כאמצעים אחרים. כך, בקביעת סדר יום, אתגר כן-גוריון את הדרך שבה המדינה משתמשת בהלוויה החגיגית לצורך עיצוב הלאום.

שיניים ממוחזג המפחת שכן-גוריון נמנה עם מפתחיהם העיקריים היו בעלי משמעות מיוחדת בטקס ההלוויה ומהקום הקבורה הנבחר: חלוציות וממלכתיות. קיימת סתירה פוטנציאלית במושגים אלה: החלוציות מציגה חזון של התקדמות ושל התפתחות מתמידת, אוונגרד הדולך קרימה, חלוץ לפני הממלכתיות מציגה חזון מוסרי

25 עמנו אילון, חרצל, תל-אביב 1975, עמ' 439-441.

26 ברגוריון, זכרונות, כרך א, עמ' 15.

27 דברי הכנסת, 16.8.1949, כרך 2, עמ' 1359-1360.

28 שם, על כן-גוריון והרצל דא, רוד אוחנה, 'הפרוטמאס היהודים: מייסד מדינת היהודים קודם כ"מדינת היהודים"', בתוך: אבי שגיא וירחיה שטרן (עורכים), חרצל אז וחיים: 'מדינת היהודים' במדינת

היהודים, ירושלים 2008, עמ' 11-42.

הלאומיים כירושלים, ועשה את רדכו לתל-אביב, ומשם לתחנות חייו המרכזיות עד שהגיע לכית קבורת כנרת. הביוגרפיה של בורל מספרת שכאשר ראה כן-גוריון את גופתו של בורל, הוא שה לבנו: 'זה היה הידיר האמיתי היחיד שהיה לי'.²⁹ בניגוד לחסר ההם להכיר הקרוב, כן-גוריון שמר טינה ליריבו הפוליטי זאב זכרונותיו עד כדי סירובו הנורע להעלות את עצמות המנהיג הרביוניסטי לישראל. זכרונותיו נקבר, כמובן, ב-1940 בניו יורק. ממשלת לוי אשכול החליטה ב-1964 למלא את משאלתו להיטמן בישראל, והוא הובא לקבורה בהר הרצל בירושלים, במסע הלוויה שהחל בתל אביב, ושלפי האומדן השתתפו בו כ-250,000 איש. הוא נקבר סמוך לקבור של הרצל.³⁰

רלווייתו של ראש הממשלה יצחק רבין הייתה כמובן ייחודית על רקע נסיבות מותו ב-1995. הייתה זו הלוויה הגדולה ביותר שנערכה בישראל, והשתתפו בה מנהיגים רבים מרחבי העולם. רבין נטמן בהר הרצל לצד הרצל, זכרונותיו וישיבת ראש הכנסת. בהר הרצל נמצא גם בית הקברות המרכזי לחללי צה"ל, וההר נישן ליד ורשם, מתוך כוונה ליצור מרחב זיכרון לאומי, הקושר את שואת יהודי אירופה עם הנפלים בקרבות ועם התקומה הלאומית.³¹ יחד עם בתי הקברות טרומפלדור בתל אביב וכנרת הם הפנתאון הציוני. אחרי זיכרון לאומיים אלה מוצאים עצמם בעת האחרונה מתחילים בעלייתם של מרחבי זיכרון אלתרונותיים, המעידים על הפרטה חוללת וגוברת של הזהות (וההנהגה) הלאומית. בין אלה נוכרי את עלייתם של קברי קרדושים, בעיקר פריפריה הישראלית, או את נחלת קבור של הורצח כרוך גולדשטיין בפארק על שם כהנא בקריית אביב.

עם כל חשיבותם של ההלוויות השונות ושל אתרי הקבורה, הן בכות עצמם והן כמקרים משניים, למותו של כן-גוריון יש חשיבות ייחודית, שכן הפיידה ממנו הייתה פרידה מרמותו של אבי האומה. אפשר להשוות את מותו לזה של דמות ציונית אחרת, הרצל, שגם מותו ב-1904 הביא להתחששות של יתמות לאומית קולקטיבית. אנדרה שוראקי מתאר 'עקבות' שבר, גניחות כבדי, קנינת עבריות השאובות ממעמקי הרוחות [...] העם שנסוכו נגדו ממנו, עם אלמן.³² מותו המוקדם של הרצל היכה בתדהמה את העולם היהודי,

21 אניטה שפירא, בורל: ביוגרפיה, תל-אביב 1980 (להלן: שפירא, בורל), עמ' 708. שפירא מצטטת את ברגוריון, כרך א, עמ' 484.

22 שמאל כץ, דבי: ביוגרפיה של זאב זכרונות, תל-אביב 1993. עמ' 1160-1161, Myron Aronoff, 'Establishing Authority: The Memorialization of Jabotinsky and the Burial of the Bar-Cochba Bones in Israel under the Likud', in: idem (ed.), *The Frailty of Authority, Political Anthropology*, No. 5 (1986), pp. 105-130.

23 יורם בורל, 'עמנו צדיקים בדרך האמת הציוני', הארץ, 23.4.1996, Yoram Bar-Gal and Maoz, 23.4.1996, 'Jewish Tradition and National Cemeteries: Two Israeli Cases', in: Harold Brodsky (ed.), *Land and Community: Geography in Jewish Studies*, Maryland 1998, pp. 105-126.

24 נקט א' שוראקי, הרצל: חיים מחוץ (פנת רבי: רוד כן-גוריון), תל-אביב 1960, עמ' 249.

עם הקמת המדינה פותח כן גוריון וקידם את מושג הממלכתיות, המרגיש את חשיבותה של המדינה ומסודריותה כמייצגת הבלכית של הרעיון הציני. הממלכתיות צידדה בועברת מרכז הכובד של ההכרעות ממוסדות המפלגות, המליציות הצבאיות, התנועות וההסתדרות, אל מוסדות המדינה. גישה זו העניקה ביטוי אידאולוגי להעברת מרכזי השליטה כמדינה מהחברה האזרחית לממשלה הנבחרת ולביטויים ריבוניתה של המדינה. שורשיה של הגישה נעוצים בתפיסה שדגלה במעבר 'ממעמד לעם' והדגישה את תפקידיה האזרחיים של מפא"י על חשבון שליחותה התנועית. הפגנת אלטרנה, פירוק הפלמ"ח, חקיקת חוק חינוך ממלכתי שביטל את שיטת הורמים בחינוך והלאמת לשכות העבודה, נתנו ביטוי למעבר מתנועות למומלכתיות.³² כך הציגה ראש הממשלה גדולה מאדי את העיקרון הממלכתי בהספר שנשאה כנסת לזכרו של כן גוריון:

דוד כן גוריון, יותר מכל איש אחר, אשר החדיר כותרות העם את המושגים והרפואים של ממלכתיות. הוא בכה ברח לאומי וערך חינוכי ממדנה עליונה. זה באלפיים שנה חי עמנו ללא מדינה, ללא ריבונות יהודית, והנה קמה מדינת ישראל. כן גוריון ראה הכרח ותפקיד לחנך את העם להגשים את המעבר מהרפובליקה אל הווייה של מדינה עצמאית דמוקרטית. את המעבר מתנאים של ישוב, הנחיה של כן גוריון. במאמץ אדיר זה הוא ניסה לכלול עשינו בולנו בהדרגתו של כן גוריון. במאמץ אדיר זה הוא ניסה לכלול את כל היסודות החלוציים, הוצרים, אשר כוכתם אפשר היה בכלל להגיע לעצמאות ולמדינה. התודעה של ממלכתיות יהודית מתחדשת באת לביטוי מלא בהקמתו של צה"ל, כצבא העם, של כל העם. צבא הנחיה למרות המורקטית הנבחרת.³³

הממלכתיות התחלתה בחלוציות. כעוד החלוציות היא פורצת דרך וחורשנית, מעניקה סמכויות נרחבות לפרט לעצב את חיינו ואת מוסדות קהילתנו, הממלכתיות תוכעת ריכז מחודש של משאבים ביד השלטון. בראשית ימיה של המדינה היו ניסיונות החלוציות בעלי אופי ממלכתי, בגוף הפניית מורים למושבי עולים או ניסיונות להקים יישובים בנגב. עם זאת, כן גוריון עצמו לא ראה סתירה בין חלוציות לממלכתיות. שתיהן היו, לשיטתו, כלים לקומנות העם בארצו: המדינה הממלכתית נתכעה להיות חלוצית, ואילו החלוציות לא הייתה פתוחה לשיאפוחיו האינדיבידואליות של הפרט, אלא כוונה להגשמת מטרות לאומיות.

32 על הממלכתיות ראו, אלעזר רון יחיאל, 'עמלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של כן גוריון', הציננות, כרך די (1989) (להלן: רון יחיאל, ממלכתיות), עמ' 51-88; ניר קדר, ממלכתיות: הפטיפה האחרונה של דוד כן גוריון, קריית שדה בוקר 2009.

33 דבר הנבטת, 10.12.1973, כרך 68, עמ' 4750.

יותר המציב את המדינה, את צרכיה ואת סדריה כראש סדר העדיפות. לבאורה, ערך החלוציות התאים להקפדה של טרם המדינה, כאשר בהיעדר מסגרת מדינית מחייבת ומתגמלת היה צורך כמתן ערך סמלי לפעולות המסייעות לקולקטיב. עם כוא העידן הממלכתי נוצקו מסגרות אלטרנטיביות שחייבו משמעת ונאמנות, ומושג הממלכתיות מכבא אותם היטב.

אידאל החלוציות צמח ותפתח כעלייה השנייה, והיה לערך המרכזי באחרוס הצינו של מדינת ישראל. אידאל זה הסתמך על המסורת האירופית הסוציאליסטית של האוונגרד – קבוצה מצומצמת ויחידית, והולכת לפני המחנה – מתוך ראייה נכונה של המטלה שאליז יוביל העתיד. לפילוסופיה הניטשאנית על האדם הגדול ומרכוזיות ההצדן, ולחנה של פרדריק טרנר על הספר האמריקני ועיצובו של רמות החלדן האינדיבידואליסט היה מקום מרכזי כעיצוב תודעתם של החלוצים ובמחקר עליהם.³⁹ עקרונות החלוציות הקלאסית היו הסתפקות כמנוע, עבודה לעבודת אדמה, נכונות להתגייס למשימות לאומיות מרכזיות, היעדרה של התמחות מקצועית מוגדרת, ויחידיות תרבותית ואינטלקטואלית. החלוצ היה אינדיבידואליסט, אך כה כעת רתם עצמו למטרות הלאום.³⁰ עם קום המדינה כלטה הידידה כחשיבותו של האנוס החלוצי, והחלטתו של כן גוריון להצטרף לקיבוץ כנגב קשורה לתופעה זו ולניסיונו לשנות את מגמתה.

מורל הידידה לנגב והמשך החלוציות שהציע כן גוריון לא משך את הנער ואת הציבור הכללי. אם בשנות החמישים הייתה תחושה חריפה שחלף זמנה של החלוציות, הרכ נכון על אחת כמה וכמה כשנחוו האחרונות של כן גוריון. לאחר מלחמת ששת הימים, שהסיטה את תשומת הלב הציבורית למרחבים אחרים, ההתיישבות בנגב איבדה את מעט המשיכה שהייתה לה קודם. שיר הלל ידוע של נעמי שמר נכתב ברוח חלוצית דווקא להיאחזות הנח"ל כסיני. בעת מותו של כן גוריון הייתה תשומת הלב הציבורית נתונה לנעשה בכיכולת המדינה, וחוזן החלוציות בנגב היה שולי פעם. בשנים שלאחר מותו, הוויכוח על ההתיישבות החלוצית עסק כהגדרה של התחלוציות גש אמונים,³¹ ושוב התרחק מהנגב. גם כמזכר זה הייתה ההלוויה הבקן בודד המנוחן מההקשר ההיסטורי המיידי.

29 על ניטשה החלוציות ראו, למשל, דוד אחמה, 'דוטסטריא וירחלים: קווים להשפעת ניטשה על "העברי החוש"', בתוך: אחמה וריסטרד (עורכים), מיתוס ויחידות, עמ' 269-289. על התנה של טרנר ראו, יחשע יחיאל, 'משמעות ה"ספר" (פרוטסטי) בהיסטוריה האמריקנית, היסטוריה ופיליסקיה, תל-אביב 1992, עמ' 300-317.

30 על אחוס החלוצי ראו, שמואל נח אייזנשטרס, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים 1967; תנר ניר, 'ככל הגויים החלוציות הצינית בהקשר כן תרבותי', בתוך: איטשה שפירא, יהודה ויינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הצינות, ירושלים 2000, עמ' 109-126; בעז נוימן, 'חשקות החלוצים, תל-אביב 2009. על התפתחות אחוס וירדותו ראו, לואיס רונגר ומיכאל פיירה, תרבות הפאזיר וההדות הישראלית, אלפיים, קובץ 7 (1993), עמ' 118-136.

31 להרחבה בנושא זה ראו, Michael Feige, *Selling in the Hearts*. Detroit 2009.

בחירת המקום הם חלק מהפולקלור שמספרים מורכבים במקום. כך מעיר אברהם צביון, מי שליווה את בן-גוריון בשנותיו האחרונות והיה ממקימי מדינת בן-גוריון:

מקום הקבר היה רעיון שלי. יום אחד ב-1968, הייתי בדרך לחל-אביב באוטו. בבא-שבע עוצר אותי שוטר ואומר לי בן-גוריון מבקש שתחזור אליי מייד הביתה. סוכבתי את האוטו, אני מגיע אליו, הוא מתכחז לי. הוא אומר לי היא גוססת, היא בבית החולים. יכול להיות שיום-יומיים היא כבר לא תהיה בחיים. יש לי בקשה אליך תחזור מייד למרדשה ותמצא לי מקום קבורה. אני אומר לו: כן, בסדר, ומתחיל ללכת. אז הוא עוצר אותי ואומר לי רגע רגע רגע, אל תשכח גם אותי, מקום בשבילי. אמרתי לו שהוא יחיה עד 120 ובן-גוריון אומר לי אני צריך עוד שמונה שנים ואני לי כביס... צריך לגמור את הכתיבה. הסתובבתי וירעתי מה להציע לו. ליד הספרייה. אני חוזר אליו ואני אומר לו: מצאתי, בוא תאשד את המקום. חוזנו, היו לי עוד כמה רעיונות. והוא אומר פה! הוא רצה שזה יהיה על המצוקה כל כך קרוב שזה היה בלתי אפשרי. על המצוקה וקרוב לידות של הספרייה. בסוף הומנו ארמה ויישרנו.³⁷

המדיכנים במקום מספרים את הסיפור מעט אחרת, גרסה ששמעו מכנו עמוס. בן-גוריון חיפש מקום לקבורתו, מלוח כבנו ובידיו יהושע כהן מקיבוץ שדה בקר. הוא משך אותם אל ביוון הצוק ואילו הם ניסו לשכנעו 'להסתפק' במקום מרוחק משהו מוצק. תגובתו תנועת לבנו הייתה, 'עיי יקבר פה, אני או אחרי?'. שתי הגרסאות הללו יכולות להיות נכונות או לא נכונות, אך הן חולקות את ההכמה כי המקום היה לדתו של בן-גוריון, אף על פי שיצר קשיים לוגיסטיים.

מדוע בחר במקום כה מרוחק למקום מנוחתו האחרון? הוא יכול היה לבחור במקומות אלטרנטיביים, בדרים ומגדוקים יותר, כמו הר הרצל, המסמל את עקרון המלכות שהאנומיה יכולה להעניק לבניה – קבורה בצד קבריהם של חוזה המדינה, רבים ממנהגיהם לצד החיילים שפעלו על הגנה. בן-גוריון, שמעמדו הסמלי היה רם מכל אלה הקבורים בהר הרצל, בחר לא להיקבר שם, ואלי אפשר לומר כמשתמע, לא לכבד את המקום בנכונותו. הוא לא היה הראשון או היחיד שבוחר לא להיקבר בהר הרצל. משה שרת נקבר בבית הקברות טרומפלדור בתל-אביב, ומנחם בגין בורר להיקבר בהר הזיתים. בניגוד לבן-גוריון, שבוחר להיקבר במדבר, העידום מנסל העבר, בגין ביקש להתחבר להיסטוריה היהודית של המקום, למסורת ולמרחב שקידשו – הלא ציונית – נתונה לו מקום. בגין ושורת ממשו, כל אחד בדרך, עקרונות שהנחו אותם בחייהם.³⁸

ה. קבר במדבר

קבורה בנגב ולא בהר הרצל הממלכתי תאמה את תפיסתו של בן-גוריון, הן החלוצית והן הממלכתית. בן-גוריון בחר את המקום שבו ייקבר, אם כי מעולם לא רץ בכך בגלוי ולא כתב על כך. הוא קיבל החלטות, כפה אותן על אחרים, ואלה כיכרו אותו. את הגינה של ההחלטה על מקום קבורתו קשה להסיק מכתביו, אך אפשר להבניה ולפרשה ממלחל אמירותיו והחלטותיו.

ב-1963, בגיל 77, פרש בן-גוריון סופית מתפקידו כראש ממשלה ושר ביטחון ושבו לביתו שבשדה בקר. הוא המשיך להיות רמות פעילה ומתיסה בפוליטיקה הישראלית, בהקמתן ובהנהגתן של שתי מפלגות חדשות (רפ"י והרשימה הממלכתית), עד לפרישתו הסופית מהפוליטיקה ב-1971, בגיל 85. את ההחלטה על מקום קבורתו אולי לקבל עם מותה של רעייתו, פולה בן-גוריון, ב-29 בינואר 1968. ההחלטה היכן תקבר הייתה מנהיג וביה גם החלטה על מקום קבורתו. כתב הארץ תיאר את שהתרחש בבית בן-גוריון עם הגעת הבשורה: 'כאשר התקשר מנהל בית החולים, ר"ד חיים דורון, לשדה בקר ומסר לבן עמוס כי אמו נפטרה, שאלו בני המשפחה את בן-גוריון למקום קבורתה. בן-גוריון השיב 'במדרשת שדה בקר, אני נמצא את מנוחתנו האחרונה. אני רוצה מצבות, רק חלקה אומה קטנה ומסביבה עצים'. אותו בוקר התחילו בהכשרת חלקה הקבר במדרשה'.³⁹ ביום שנפטרה פולה בבית החולים בבאר שבע (לימים בית החולים על שם סדרוקה) רשם בן-גוריון ביומנו: 'כשעה שתיים טובא למנוחות קבר שנוער לי (הייתי בטוח כל הזמן שאני אמות ראשון)'.⁴⁰ בהגיעו לבית החולים הוא הוכנס, עם בנו ונכדיו, לחדרה של הנפטרת. הוא ניגש למיטה עליה שכבה, ליטף את פניה, וכשיניו רומעו אמר: 'לכרך אחרי במדבר, בארץ לא חזקה'.⁴¹

בן-גוריון הקריש פסק זה, החלטה מיומיו פרק ב פסקו 2, לרעייתו יותר מפעם אחת. כמי שהלך עם האתוס החלוצי, לא היה זה סביל או עונש לחיות במדבר, ולא נדרשו ההנצחות, בקשת סליחה או אמירת תודה. עם זאת, רעייתו הצטרפה אליו במסלול שהיה החליט עליו עבוד שניהם. כפי שרצונותיה של פולה בן-גוריון לא היו שיקול במעבר לקיבוץ שדה בקר, וכפי שהלכה אחרי כחייו, כך גם קולה לא נשמע לבי מקום קבורתה, ואין אינקריציה על דיאלוג ביניהם בנושא זה. ההחלטה הייתה שלו בלבד, שכן נושא לא היה היכן תיקבר אשת ראש הממשלה, אלא היכן ייקבר הוא, ומכאן, היכן ימוקם המרכז המקורי המבטא את משנתו של המנהיג.

בעניין ההחלטה על מקום הקבורה, כל שבן-גוריון כתב בימנו הוא, 'חזרתי ביום כ' לשרה בקר וקבעו מקום קבורה'. הרעות חלוקות על אופן קבלת ההחלטה, והסיפורים על

34 מרבי ארציאלי, 'שמה פולה בן-גוריון', הארץ, 30.1.1968 (להלן: ארציאלי, פולה). ההדגשה שלנו.

35 בר זוהר, בן-גוריון, כרך ג, עמ' 1601, רישום בימן בן-גוריון, 30.1.1968.

36 ניסים טאטן, 'לכתר אחרי במדבר, לחש ב"ג על מיטת פולה', ידיעות אחרונות, 30.1.1968.

והמזכיר את התנ"ך. ילך התנ"ך שולל נאסף אל אבותיו, אברהם, יצחק ויעקב.⁴¹ ומיכאל בר-זוהר הוסיף על כך, בסיס הביזוגפיה שבת על כן-גוריון:

המבקר המתבונן סביב שואל עצמו מדוע בחר דוד כן-גוריון בפסגה זו למשכן אחרון? האם החזיר הנזף העז והמסוער הר רועם לסערות נפשו, לשפף תנופתו? האם רצה להביא לידי עימות את האדם והמלך? להמחיש לדורות הבאים את קריאתו: 'נצח את הטבע'! להזכיר את אחרתו כי אם לא נכבש את השממה – השממה תכבוש אותנו?⁴²

מה ראה בשעמו לבדו על שפת הצוק וחבק במבטו את המדבר האינסופי? את איך ששואל שאהב אהבה כה עזה, כה שלמה? כך עמד משה על פסגה אחרת, בימים אחרים, וגמא בעיניו את הארץ אשר הבטיח לעמו. 'יעל משה מערבות מואב אל נבר ראש הפסגה אשר על פני יריחו ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד עד דן' (דברים לז, א). כך ראה יהושע את הארץ אשר כבש בחרב. 'יחק יהושע את כל הארץ הזאת ההר ואת כל הגבע ואת כל אוץ הגשן ואת השפלה ואת הערבה ואת הר ישראל ושראל ושלמלה' (יהושע יא, טז). כך הביט גם הוא אל הארץ כשקרב אל חופיה ועמד נער, משתאה ונפעם, ולא ידע כי בא לרשתו.⁴³

כניגוד למשה שרת ולנחם בנין, כן-גוריון בחר להיקרב באחרות קבר' פרטית לו ולא שרת שבה לא נספו קברים, אף של לא בני משפחתו. המקום אינו החלטה פרטית-משפחתית, שכן הוא נמצא במדרשה שנקראה לאחר מכן על שמו. הבחירה בו מחזקת את מעמדו של המקום כרמזי אקספורד ויבנה, חזון שטיפח בחייו. ההחלטה הייתה אם כן פרטית ואינלארגית במשולב. מקרה דומה הוא הנשיא הראשון, חיים ויצמן, שכחר להקבר במבול-ויצמן, המזוהה עם חזונו, המשמעות של בחירה באחרות קבר פרטית היא שמעדיציו של כן-גוריון אינם יכולים לבחור להיקבר בקרבתו, ואפילו לתושבי מדרשת כן-גוריון יש בית קברות מרוחק מקולומטר מהיישוב. בעור שרת ובגין נקברו בבתי קברות שהייתה להם משמעות קודמת, כן-גוריון עיצב אחרות קבר שהוא בלבד נתן לה את משמעותה, וזו געילה עם מותו וקבורתו. כן-גוריון לא היה יכול להשיג זאת אילו נקבר בבית קברות אחר. במהלך השנים עבר אזור הקבר עיצוב מחוש, אך לא נוסף אלמנט המעניק משמעות מתחזה או אלטרנטיבית. קברו נמצא במערכת הנקשרת לנזף המדבר, לזן שסביבו ולמדרשת כן-גוריון, אך הוא אוברייקט בעל משמעות 'חורית'. גם ברור זו ניסה כן-גוריון לראות שתהיה לו שליטה על המסר שיועבר לדורות הבאים.

מקום קבורתו של כן-גוריון נקבע, אם כן, שש שנים טרם מותו, עם מות רעייתו. הלוחית של פולחן הייתה צנועה יחסית, ולא נערכה על פי פרוטוקול ממלכתי. בקיבוץ

41 שבת סבתי, 'מלך המדבר', תאריך, 5.12.1973.
42 בר-זוהר, כן-גוריון, בדרך ג. עמ' 1604-1605.

אפשרות שנייה הייתה בית הקברות הקטן של קיבוץ שדה בוקר, בבניסה ליישוב.

כן-גוריון בחר לעבור לחיות בקיבוץ. משנת 1953 ועד מותו היה חבר הקיבוץ, גם אם בפועל גר תקופות ארוכות בחל-אביב בתוקף תפקידיו הממלכתיים. אך אם בחייו בחר בקיבוץ, במותו החליט להיקבר מחוץ לו, ואף מחוץ לבית הקברות שלי, בעמדה המצהירה כי הקיבוץ אינו ממצה את מהותו במנהג. בחירתו ביטאה אי נוחות מהצמצום שבו עליו שתי המסגרות שאותן קידש בחייו, המרינה הממלכתית והקיבוץ. הנחיצות של העיקרון החלוצי הציג את המחשבות הפיזיות במגובלות, בחלקיות, בפשריות וכניצורת לנוכח האתגר הניצב מול העם, לפי תפיסתו של כן-גוריון. קברו נמצא בגבולה הדרומי של מדרשת כן-גוריון, שהייתה בשנות חייו האחרונות מעין שלוחה רומית של קיבוץ שרה בוקר. המיקום החיצוני והשולי שבה ממחיש את תפיסת החלוציות שביקש להנחיל.

בחירתו להיקבר במדבר, כפי שבוחר לחיות במדבר, מבטאת כפל משמעות. מצד אחד, לפי התפיסה החלוצית המרכזי הוא מקום נטול היסטוריה, בתולי, מודח שבו אמור להיכתב העתיד. מצד שני הוא מתחבר להיסטוריה העתיקה של העם ולרגעיו המבולגנים, למיתוסים קדומים שהיו מרכזי בעיצוב האתוס הישראלי. לפי המסופר בתנ"ך, בני ישראל עברו בדרך לארץ ישראל דרך נחל צין. איך ודאות שאכן הנחל הוא המקום שבו עברו בני ישראל, שלא לומר על כך שארכאולוגים בימינו מפקפקים בכוננות הסיפור ההיסטורי על יציאת מצרים. הבחירה בשם 'נחל צין' הייתה החלטה שרירותית של ועדת השמות לנגב שהקים כן-גוריון עצמו ב-1949, מיד עם תום קרבות מלחמת העצמאות.⁴⁴ אפשר לומר גם שאילו השם היה מרויך, היה הדבר מעיד על כך שהנגב, וברודאי מקום הקבר, מצויים מחוץ לארץ ישראל, בדרך אל הארץ.⁴⁵ עם זאת, נדמה שמטרתו של כן-גוריון הייתה להתחבר אל המיתוס הקדום, שהוא עצמו עמד לשפח בהתחברותו אל התנ"ך, ובתוך התנ"ך – בעיקר אל שאלות יציאת מצרים. במבט מימי, האב המייסד של הקומוניזם העברית משקף מחצוק אל המקום שבו עברו בני ישראל בדרום אל הארץ. במילים אחרות, הסיבה לבחירה במקום הרגה משאלות משפחתיות, קהילתיות ומדיניות, היא הייתה התחברות אל המיתוס המבונן של האומה. כפי שניסה לעשות בחייו, גם במוותו הגדיר עצמו כן-גוריון כאופן סימבולי כחלק מההיסטוריה המונומנטלית של העם היהודי – לפי גריסה שהוא עצמו כונן – תוך התעלמות משאלות הכרעות במציאות החברתית והפוליטית, ואפילו הפיזית של ימינו. שבת סבתי עמד על כך בכתבה ששמה 'מלך המדבר', כשציין: 'כן-גוריון נקבר לא רק בארץ אבותיו, אלא גם במקום המבטא

ובהם יצחק בריצ'י, קריש לוי, ראובן ברקת, פנחס ספיר ויוסף אלמוגי.

39 דא, 2000 *Sacred Landscape*, Berkeley Merion Benvenisti.

40 על הלימית של המדבר בחשיבה הציונית ראו, יעל זוהר, 'המדבר כמדבר מיתי ובאחר ייברון בתרבות העברית', בתוך: משה ארלי ואהמר גרינלד (עורכים), המיתוס היהודי: היסטוריה, זהות וספרות, ירושלים 2004, עמ' 223-236.

ספונטני.⁵⁹ מנהיגי העולם שלחו תגובותיהם. נשיא ארצות הברית, ריצ'רד ניקסון, פרסם תרעה: "העם האמריקני מצטרף אל עמיה של ישראל באבל על מות האיש האמין. לפי שהיינו שותפים לאדיאלים של ולקתוהיו – לא רק לגבי ישראל אלא לגבי האנושות כולה – כך שותפים אנו באבדתה של ישראל".⁶⁰ אליהם הצטרפו מנהיגי קהילות יהודיות ויהודים רבים ברחבי העולם. יהודים מערים שונות בכרית המועצות, למשל, כתבו על "המורשה המופלאה שהוריש לנו בחיר עמנו", שהיא לרעתם "יום חי ובלתי פוסק של

לכבות מכל קצבי תכל המופנים לישראל".⁶¹

העיתונם התחרו ביניהם על תוארי הכבוד. מעריב, לדוגמה, הקדיש חלק מהגיליון לתאור רמותו של כן-גוריון ודרכו, וציורף תמונה צבעונית שלן. חלק אחר של הגיליון כלל ציקלומים תחת הכותרת 'דור כן-גוריון, האגדה שלעולם תחיה', והביא תמונות של עם גרולי עולם. יהושע גלבע כתב: "מעטים האנשים בתולדות העולם, שדמותם הייתה לאגדה בלתי חיה. דור כן-גוריון הוא אחד מפמליה נרירה זי".⁶² מעבר להתחייבות אליו כן-גוריון בבכיר מנהיגיה של מדינת ישראל ומכונן האומה, רוב גם ההתחייבות אליו כאל דמות מקראית-מיתולוגית גדולה מהחיים (הפיליטיים). "במותו של כן-גוריון אבר לעם היהודי מנהיג בעל שיעור קומה הנבי", אמר הרב הראשי שלמה גורן.⁶³ הספר של העיתונאי אורי קיסרי תחת הכותרת 'הקבר במדרשה', ביטא את המיתוס המקראי: "הילד שנולד לפני 87 שנים בגלות פלונסק הדחוקה, יספג עכשיו בעפר מולדתו של דוד הראשון, בן ישי".⁶⁴ משה שמיר חיבר את המיתוס אל אישים מהעבר: "אנו שוב עם תמורדי המורל, הבעש"ט, הרצל, ויצמן, כן-גוריון. פתאום באיל הושלכה אלינו שוב השרשרת הגורלה, להאחז בה. קומתנו נוקפת שוב עם הפסגות, ומשם נושבת בנו נשימת הנצח".⁶⁵ וגוריל לעשות עובר כן-עמ"י, כמאמר שנקרא 'אגדת כן-גוריון: ישמו של דוד כן-גוריון

3.12.1973 מעריב.

2.12.1973 מעריב, 59 שמואל שגב, ניכסון: עלינו ללמוד ממנופתי חייו של כן-גוריון בחייונונו לשלום, מעריב, 60 עם זאת, מטרת שקשורות במלחמה שזה עתה הסתיימה, מנהיגי העולם לא הגיעו להחלטה. העיר על כך כתב על המשמר: "בהלוויה חסרו משלחות דמות דוד כביר ביותר מחו"ל. האדם הזה הספיל האיש המוכר של תקומה ישראל וגאולת היהודים, ראוי היה שיוצאק לו כבוד אחרון מנהיגי העולם.

הוא השתווה איתם ואף עלה עליהם והעלה את קרנם. הם החמיצו הזדמנות להפגין הזדהות, והקמה ואהדה לעמית-מנהיג ולהשתכת מעצם נוכחותם במעמד הפירוד ממנו, בשם שהתאספו סביב ארנו של קנרי, דודגל, אונדור ל... הם הוכיחו שגם כמנהיגים נשארו פוליטיקאים וכי גם "אמור המקצועי" של מנהיגים יש הפרלי דמות רצינית: "אריה פלגי, מנהיג בשיר דים, על המשמר, 5.12.1973 (להלן: פלגי, מנהיג).

61 אב"ג, 6471/200.

2.12.1973 מעריב, 62 יהושע א גלבע, 'אגדה בחיים', מעריב, 2.12.1973.

63 'הדעות אבל על מות דוד כן-גוריון', ודב, 2.12.1973.

64 אורי קיסרי, 'הקבר במדרשה', מעריב, 7.12.1973.

65 משה שמיר, 'סוף הצעדה – ראשית הדרך', מעריב, 2.12.1973.

הוא סיים את תיאורו במילים הבאות: "מן הרחבה אפשר לצפות אל הנופים הפראיים של המדבר, ובמקום כזה, הפיטיים כמו "נוף קדומים ונוף כראשית" מקבילים לפתע משמעות אמיתית".⁵² יעקב ינאי אף הוא התפעם: "לקחנו גבעה טרשית ושוממת שצפתה אל המדבר, ועשינו ממנה גן פורה. יש אנשים שלזכרם מציבים פסלים. אנו בחרנו בדרך אחרת. לא יכולה להיות מצבה מוזאמה יותר לחוונו של דוד כן-גוריון מאשר הגן הזה".⁵³

7. מותו של מנהיג

כן-גוריון נפטר כ־1 כרצמבר 1973, בגיל 87, בבית החולים שיבא, לאחר שלקה בשבץ מוחי. העיתונות ליחתה את מאבקו על חייו:

ורמה אנושית ולאומית זו מקבלת משמעות היסטורית, ביוון שדומה, כי לא רק דוד כן-גוריון לחם כאן את חייו, אלא באופן מקביל נאבקת על המשכה תקופה הידאית שכן-גוריון היה סמלה [...]. קשה להינתק מההקבלה ההיסטורית בין האיש כן-גוריון והתקופה הקשה בשמו, כששניהם נמצאים במאבק אתגנים על קיומם.⁵⁴

את הרקע ההיסטורי היטיב לתאר הקריקטוריסט זאב, כשצייר חייל במוצב צופה במשקפת אל עבר האופק, בעת שכן-גוריון מתחמק ודרך ולת.⁵⁵ עם מותו התפייט הסופר והעיתונאי משהם הלמי: "יום שקט יפה למותם הבלתי-נמנע של ענקים".⁵⁶ ואילו מאמר המערכת של מעריב הוגיש את משמעותו של הרגע, מעין יתמות קולקטיבית: "מהיום – מדינת ישראל – היא מדינה ועם ללא כן-גוריון".⁵⁷ לעומתם הונתו גפן, בהתייחסות למלחמה שזה עתה נגמרה, המעיט ורקא במסור הדרמטי: "לא, לא הייתי עצוב ממש בשמעתה על מותו. היו לי חודשיים קשים, ועכשיו – מה לעשות – לא כל שם של מת מעכביר בי צמרמורת".⁵⁸ עם היווצר רכב מותו של כן-גוריון היו גילויים רבים של אבל בישראל ובעולם, חלקם רשמיים וחלקם פרי יוזמה מקומית. כך, למשל, פקודת היום של צה"ל חייה את ההידוות להוריד את הרגל להצי התודן, ויחידות משני צדיה של תעלת סואץ (מותו אירע בעת שכוחות צה"ל שהו עדיין מעבר לתעלה) עשו זאת עור כסרם הגיעה אליהן הפקודה, כאקט

52 קיפר, מצטרב ב"ג.

53 שם, האריביל יפא יחלום המכסא בצורה דומה: "הדרך העובדת בנוף שנוצב באזור מבוחר היא דרך התחתית המובילה אל המרחב, כשמסביב הירק, הצמחייה והפריחה. מה עור פרט לגורמים אלה יכול לבטא את מורשתו של כן-גוריון? שם.

54 ברזורה, כן-גוריון, בדרך ג. עני, 1603. מתוך מעריב, 25.11.1973.

55 הארץ, 3.12.1973.

56 משהם הלמי, 'אגדה מופלאה שלעולם לא תמות', מעריב, 2.12.1973.

57 'יומן מעריב', מעריב, 2.12.1973.

58 יחונתן גפן, 'הצי הרביעי של המלחמה: בן לוקו', מעריב, 7.12.1973.

העממיות שבה קרובה הייתה ללבו של לוי אשכול [1..]. היו מותמנים רמי מעלה ומדינה וקביריטי אומה, אך בצירי המדרכות נעדרד המוני העם, שביטויי אהבתם לאיש וחובתם הכנה נתגלו פתאים בריחודע מותו. הייתה מעין יתמות במשע⁶⁹. זו הייתה החוויה שממנה ניסו המארגנים להימנע. בתגובה על כך התקבלה החלטה להכין תיקי מבצע המפרטים את סדרי הלווייתנה של אישים ממלכתיים תחת הצגה, והתק' שהורקש לכך גוררין כונה 'חבצלת א' (דרום)'. חשיבותו של התיק הייתה רבה במיוחד בשל המינימליזם בפרטי ההלווייה בצוואתו של בן-גוריון.

לקראת מותו רענן הצבא את התיק והתכנון היה מפורט ומדויק, כמבצע צבאי לכל דבר. ראש אי"אפוט, אלף משנה אליהו שריד, שלח מברק שסגנו 'סודי' ו'בדלי' אל ראשי הלשכות והמטות, ואל המפקדות בדרום הארץ שהופקדו על הטקס, שכותבתו הייתה 'זמרון': פטירת מור דוד בן-גוריון⁷⁰. המסמך כלל לוח זמנים מפורט מרגע הצבת הארון במשכן הכנסת, צפידת דומייה במשך שתי דקות, סדרי המראות המטוקים מידרשלים למדידת שדה בוקר, הורדת הרגל לחצי התורן בכל יחידות צה"ל, מסודי אבל ופקודות יום של הרמטכ"ל במסמך נוסף, שכותבתו 'זמרון' – חבצלת א' (דרום) – כוננת לכיצוע, נקבע כי 'בעקבות הכרות כוננות למבצע 'חבצלת א' (דרום), ותקיימו שיטות של ועדת השורים והועדה הבין משרדית לטכסים מיוחדים בהן החלט על כיצוע המבצע בהתאם למפורט בתיק 'חבצלת א' של אי"אפוט'⁷¹.

פידוט החרואות לטקס היה מודיק וקפדני. כך, למשל, להטסת מטע האוויר יקצו 3 מטוקים 'סיפור' להטסת האח"מים (95 איש) ומטוק אחד 'סופר פולן' להטסת הארון ומלוחי הכבוד'. נקבע כי במסע הלוויה האווירי יאושון 'מטוק שבו הונה הארון ומלוחי'. אחריו ימראו יתר המטוקים בתדירות של כ-7-10 דקות. המסמך הוכן בקפידה כה רבה עד שנוסח טעיק מיוחד הון בפרטי הנהגת הודים, חלוקתם והסדרתם: 7 מבין הזרים הרשמיים יוכנו כפולים, מערכת אחת לטקס האשכבה ומערכת שנייה לטכס הקבורה בשדה בוקר'. נכתב מראש, תוך חשיבה על כל פרט, כי במטוק שיחזיר את האח"מים (ובמסמך המקורי המושג הוא 'אח"מים' – אישים רמי מעלן יוטטו גם טרשי השלוחיה. טעיק מטרים במסמך דן בלבוש החיילים, ובטעיק אחר נכתב כי 'המטע הרגלי' יעבור בין שורות (שתי שורות) צוערים (כלתי חמושים) שתהפלט לאורך המסע הרגלי – ממקום נחיתת המטוק ועד אחוות הקבר'.

ההלוויה התנהלה בהתאם לתיק המוקדם שהוכן בשינויים מסוימים. החשוב שבהם עסק בהגבלת התיק והלוויה מסיבות ביטחוניות, אם כי הלל לא הובהר די צורך. מימושו תכנית 'חבצלת' ביטא צורך ביוקדוטי למטר אידועים לאומיים במדינה הצעירה. התיק המבצע מיקם כל משרד ונושא תפקיד בטקס הענקת הכבוד האחרון למנהיג לאומי

69 נתן ריבתי, 'ליקויים במסע הלוויה', הארץ, 3.3.1969.
70 מברק – 1541 בחול, 1.12.1973, גנור המדינה (להלן: ג"מ), תיק 143.
71 מברק – 1334 מדיי, 1.12.1973, שם.

יתנוסס לער בהיסטוריה היהודית לצירים של יהושע בן-נח, דוד המלך והזורה המכבי בהרד גבורתם וחולשותיהם [1..]. רמותו של בן-גוריון, מעיני רוחו, היו לסמל, לא רק בעמנו, אלא גם בעולם כולו. רמת מופלאה אשר גילמה את מסורתו וחובתו של הסב בעמים, על כל התוסס והרענן אשר בצעירי הדור [1..]. בן-עמי סיים בדברים הבאים:

היום, שמו של בן-גוריון הפך לאגדה, והוא משקיף ממדום וראה את העם מצדיע לו – נציגי שבטים דורות, נשמות מייסדי האומה, שופטיה ומלכיה, בניה ובנותיה, כל הטובחים והשורפים, כל הרוגי מלכות, ערלי הגדרום, כל אלה שנפלו על קידוש השם וכל אלה שהוציאו נשמתם בשהדה במלחמות על שחרור המולדת ותקומת ישראל [1..]. אשרי הדור שזכה לקברניט כזה, אשר ניצחון אשר פרשת חייו הפכה לאגדה שאבות ואמהות יספורו לכבדה מודד לדור.⁶⁶

המשמלה התבטחה לשיבת אבל מיוחדת. הכרי הממשלה עמד מול תמונה של בן-גוריון וראש הממשלה גולה מאיר ספרה לו: 'אם בן-גוריון היה רדש לנו בתקופות הקודמות, ותמורות, היה שבעתים רדש לנו עכשיו, במלוא כוחו להנהיג את העם גם למאבק ואולי לשלום [1..]. עולמנו נעשה עצוב יותר בחילוקת מאתנו בחי העם'.⁶⁷ נשיא המדינה, אפרים קציר, קלע לרחשי לבם של רבים באומרו שיעם מותו של ר' בן-גוריון אבד העם היהודי את גורל מנהיגיו שכבר היה.⁶⁸

ביטויי האבל והצורות המנהיגים ביטאו הכרה קולקטיבית במקומו הבכיר של המת בהיסטוריה של המדינה. שאלו עיצובו של הטקס הפורמלי הייתה מורכבת יותר, וכמוכן ספונגנית פחות. היא הכיאה לידי ביטוי סדרה של הגיונות משליליים וטוהריות, שהחשובים שבהם היו ההיגיון הלאומי, וההיגיון הביחוקטי וההיגיון המיתי. את ההיגיון הלאומי ייצגו נציגי המוסדות הממלכתיים; את ההיגיון הביחוקטי ביטא במקרה זה הצבא; ואילו את ההיגיון המיתי ניסה לכפות המנהיג (המת) עצמו.

1. **ה'היגיון' שרציני של המיתוס: סיפורו של ה'היגיון'**
שני המומרים העיקריים שהשפיעו על מסלול ההלוויה והפטיה היו רצונו של בן-גוריון עצמו, כפי שבא לידי ביטוי בצוואתו, ותכנית פועלה מגובשת שהיין הצבא. תכנית הפעולה הייתה חגיגה על אי שביעות הרצון מהדרך שבה התנהלו הלווייתניהם של הנשיא 'צוק בן-צבי' (1963) ושל ראש הממשלה לוי אשכול (1969), שגם הן אורגנו על ידי הצבא והממשלה. כך כתב סופר הארץ על לווייתו של לוי אשכול: 'עוקשת פרוטוקולרית שיוזנה ללארד צ'ביין של שריד כמעט מאובן. הייתה ממלכתית בלווייה, אך חסדה בה

66 עובד בן-עמי, 'אגדת בן-גוריון', מעריב, 3.12.1973.
67 מתוך הודעות במעריב, 2.12.1973.
68 על הממשלה, 2.12.1973, שם.

ההלווייה עצמה התאפיינה בדרממה יחסית, פרט־להקראה מוגבלת של סקסטים לאומיים ואמדרות הספרותיות.

בבוקר הוצא הארון מבית החולים תל השומר. החזן הצבאי הראשי אמר תפילה אל מלא רחמים והבן עמוס בן־גוריון אמר קריש. מסוק העביר את הארון אל קריית הממשלה. משם הוא הועבר על בתפיהם של אנשי משמר הכנסת אל המשכן. תחילה הוכנס הארון לטרקלין הכנסת, שם נערכה מעין הלוויה זוטא. את ההספדים (שנאסרו לפי הצוואה) החליף ביטוי לאומי: מנהל הרדיו, משה חובב, קרא קטעים ממגילת העצמאות. מאחורי הארון ניצב כר עם אותות ההצטיינות שבהם כוכב על ידי מנהיגים עלומים. שמונה מאנשי משמר הכנסת נשאו את הארון, מאחוריו דלקו שני לפידים זיכרון, משני צדדי עמד ארכה אנשי משמר הכנסת ושני רבנים צבאיים אמרו פרוק תהלים. על פני הארון עברו הנשיא, ראש הממשלה, שרים, חברי כנסת, ועוד משלחות רשמיות ואישיים ודעים. נשמעה צפידת אבל.

בתר מעריב, רב גולדשטיין, הכיע את התרשמותו מהסקס, וציין כי גם במוות הראה בן־גוריון את הדרך שעליה על העם ללכת:

היה זה טכס צנוע, מאורגן בצורה מכבדת, באשר הדבר הגדול היחיד בו היה רוחו של האיש הגדול, אשר יצא לרכבו האחרונה [...] למרנו לדעת עד כמה מעמד הפרידה מרמז ומדגש יותר בלי הספרים ארוכים ומגעים. כמה הור היה תחת זאת בזמנורי התהילים של נעים זמירות ישראל, שגשאו ברוח הרענה מעל יודשלים זו, שהרים סביב לה. גם בכך הורה הקץ את הדרך, בצורתו לכל ידעפו עליו הספרים לורב.⁷⁴

מסלול המעבר לציבור נפתח בשעה עשר בבוקר. העיתונים דיווחו שזום המקביר נמשך ללא הפוגה ושהרבים למשכן הכנסת היו פקוקות. העיתון דבר דיווח:

הם באו באלפים, בקבוצות וביחידים, זקנים נשענים על מקל־התהום וצעירים במדים וכלי מדים ובמות בתי ספר ומוריהם, תושבי יודשלים ואנשים מכל הארץ, ותקנים ועולים, אנשים, נשים וטף. הם הלכו בדרומיה, והתעכבו רגע מול הארון המשויכו בדרכס. ברחבת הכנסת שרר שקט מוחלט.⁷⁵

הערכות ריכוז על רבע מיליון אזרחים שהגיעו לעבוד על פני הארון. מעריב סיכם את היום, שהוקדש להבעת הכבוד של העם המנהיגים אל בן־גוריון: 'המראה המגוש ביותר היה דווקא בשעות הערב, כאשר גשמים החלו לרדת, ורחק עזה נשבה על גבעת הכנסת – ובכל זאת, לא מש הקהל העצום ממקומו. אלפים הסיפו לעמוד בתורים מתפילים בקור צונח, ולא ויתרו על הפרידה מהלוויה הגדול ביותר של דורינו.'⁷⁶ שבת טבת הדהר על משמעותה

והגור, למשל רדך האישים הנרדשים להשתתף ומספר זרי הפרחים, מרוב הכבוד הראוי לנושא תפקיד ממלכתי.⁷² מבלתינה זו הלווייתו של בן־גוריון משמשת מקרה בוחן מדרג לדרך שבה נוצרת 'מסורת מומצאת', המסתמכת על מסורות קורמות אך מתמדת עם מצב חדש, ומכשאת בהטמלה את ערכיו של הלאום.⁷³

7. מסע ההלוויה: מהפריפריה למרכז ובחזרה

כאשר ארם נפטר, הדרך שבה תיראה ההלוויה ויישמר זכרו היא לעתים פועל יוצא של רצונו וצוואתו. אך לעתים קרובות רצונו אינו מובא בחשבון. באשר מרכיב ברמות ציבורית, בוראי מנהיג לאומי, המדינה לעתים קרובות 'מנצלת' את סקס ההלוויה כדי להנהיל את הערכים החשובים לה, ומפעיקה את רמותו הן ממשפחתו ומקורביו והן מהנפטר עצמו. ברגמה שהצצה קורם, סקס ההלוויה של לנין בברית המועצות היה לפולחן מדינה המוני, כניגוד לכקשנתו המפורשת, שנתמכה על ידי אשתו ורבים מתומכיו. מקרה בן־גוריון הוא במידה רבה הפוך, ומוכיח יותר את הלווייתו של שרל דה גול. השפעתו של המנהיג הייתה רומינגנטית בקביעת מקום קבורתו, סקס ההלוויה וההנצחה שבאה לאחריה, לעתים קרובות בניגוד למתבקש בחוס הלאומי.

צוואתו של בן־גוריון, שנחתמה ב־20 במאי 1973, הופקדה ב־2 בנובמבר של אותה שנה בבית המושט המהיר ביודשלים בדי שר המספדים לשעבר, יעקב שמשון שפירא. וההתייחסות בה להלוויה הייתה מצומצמת: 'אבקש כי יביאו אותי לקבורה בנחלת הקבר במדינת שדה בקר לצד קברה של פולה ז"ל. אבקש כי בעת הלווייתי וליר קברי לא ינשא הספרים ולא ישמעו ירי משחזי בביר'. עם זאת, קביעת המקום והאיסור על ההספרים עיצבו הן את משמעותה של ההלוויה והן את הנצחתו.

ההחלטה להיקבר בשדה חייבה מסע הלוויה ארוך, מעין מסע צליינות שליווה את דרכו האחרונה של בן־גוריון. במוותו חיקו מלוי הארון את המעשה שעשה בן־גוריון בהיין, החזיק את מסעם במרכז וסיימו אותו בפריפריה. השתיקה שכפה המת בצוואתו, שלא ייגשאו הספרים, חייבה את המשתתפים להגות במשמעות האירוע מתוך הגיונו ומסלולו, ומנהיג מאנשי ציבור לנסות למשורריתם. סביב ההלוויה, לפניה ולאחריה, בעיתונים וברדיו של אותה תקופה, היה ריחן נרחב עליה ועל רמותו של בן־גוריון, אך

72 מאחורי תכנית 'חצבלת' הסתתרה דרמה חתרנית ופוליטית גדולה, שהיו לה גם צדדים ריכוזיים: מי ייקח חלק באירוע ההיסטורי המכונן, קבורתו של אבי האומה החדשה, ומי יקבל אישור לעמוד היכן כססם הלוויה. האחריות נתנה לעורך הנאמן של בן־גוריון, חיים ישראלי, והגדרה בפקדים בצורות ובכפעים שונים. שמענו על כך כראייתו שערבנו, אך לא מצאנו מסמכים בארכיונים על החליטה החלטת אלה.

73 על מסורת מומצאת ראו, *The Invention of Tradition*, Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.), Cambridge 1983.

שדה בוקר, 3.12.1973
צולם: יעקב סער, באריכות לשכת העיתונות הממשלתית

בוקר. המקום היה מוקף בגדרות חבלים חוטי ברזל, וייעת בר שחורה גדולה הייתה קשורה לבניין הספרייה ובלטה למרחוק. אחרי שיצא האוטובוסים, התייצבו שישה חיילי הרבנות הצבאית הראשית משני צדי הקבר הפתוח. הארון הגיע במסרק המישיני שנתח באמצע המדרשה, מלווה בשישה סנני אולפים וארבעה סנני ניצבים. אחריהם ירדו בני המשפחה. בין המוכרים והאשונים שהגיעו לקבר הניצא היו ראש הממשלה ויושב ראש הכנסת, אחריהם – שרי הממשלה ושאר המוכרים. פלוגת אנחנים ריגלה את נשקם. רק 150 איש הורשו להשתתף בטקס ההלוויה. בשעה 13:20 התקרב לרחבה קומנדוק צבאי ועליו הארון. ליד עמרו במשמר כבוד אלופי צה"ל וניצבים במשטרת ישראל. הקהל היה שקט. רגל הלאום הוסר מעל הארון, איש הרבנות הצבאית קיפף את הטלית שמחתחתו, והארון הורד לקבר. חרב הצבאי הראשי קרא פוק תהלים והפך עמוטס אמר קריש. מאחורי הקבר, בכיוון נחל ציץ נערמו מבעוד מועד סלי גומי שחורים מלאים באדמת המדבר. הם הועברו בריי חיילי הרבנות הצבאית מיד ליד, ותכנסו נשפך לתוך הקבר עד שכוסה הארון. החרו השמיים תפלה, וזי פרחים הונחו על הקבר. בכך תם הטקס, והאבילים פנו לשלב לבתם. כתב על המשמר החרשים מהדיקן המימבלי של ההלוויה:

79 דוקא לעיתון ייענות אחרונות לא היה נציג. שנים לאחר מכן סיפרו איתן זכר, נציג העיתון בטקס, והמקיץ את האידע, והריוח שלו התבסס על האנה לודיג. לפי הריוח שלו השתתפו בטקס רק 120 איש. איתן זכר, איך פיססטי את כך גוריון, ייענות אחרונות 7 מלים, 11.4.2008.

ירושלים, 2.12.1973
באריכות לשכת העיתונות הממשלתית

של ההתחברות העממית אל כך-גוריון, הקשר המורכב בין מנהיג למורגים, כפי שבאה לידי ביטוי בטורים של מבקרים:

אולי הרגע היפה ביותר – להשתרך בתוך הארון המתפח על גבעת הכנסת. הלילה בהיר, הכוכבים נוצצים, הקרקע והמראצפות הלחות מחזירות אורם. האר הנגשף מחמת הקור מפזית העומדים בתוך מרמה אותה לרכבת ענקי הנושפת במעלה ההר. גברים, נשים, זקנים ושף דחוקים זה בזה, וכל אחד בדרכו שלו מתייחד עם כך-גוריון והולך לחלק לו כבוד אחרון. לכל אחד שמורה בלב פינה לבן-גוריון, אפילו לחינוק זה הנישא ברי אבין. מי יודע, אולי מרמה הוא שהזקור מעל רחבת הכנסת הוא כך-גוריון ולכבודו עלתה המשפחה ממגדל-העמק, וכאשר יגדל החינוק וידיה לאיש יזכר המיד באור הגורל?⁷⁷

למחרת בבוקר נשאו מנישה מסקים את הארון ואת המוכרים אל טקס ההלוויה בשדה בוקר. כתב מעריב התייטי: 'שאון המסוקים המהרוממים המהיש לקהל הדומם, כי בחדי האומה עזב לתמיד את עיר דוד שאהב'.⁷⁸ בצהרדים הגיעו המסוקים למגרש הכרדוגל של המדרשה, ואליהם הצטרפו חמישה אוטובוסים ועשרות חושי המדרשה וקבוצ שדה

77 שברי סתו, 'מלך מדבר', הארץ, 5.12.1973.
78 גילשטיין, זיכר.

בן לגבי הצבא, על אחת במה וכמה בן לגבי הרבנות, שבמקרה זה תפקידה נגזר מהנחות היסטור של הטקס היהודי. חילוניותו של בן גוריון הייתה נכרך מרכזי בהשקפת עולמו (אף המשיחיות בהשקפת עולמו הייתה מחולקת). אם הגיע להסדרים עם הרבנות, היה זה פרי אינצידים פוליטיים ולא עקב השקפה פרוטסטנטית.⁸⁴ מקומם הרומנטי של הצבא והרבנות בטקס מלמד דבר על תפקידים המרכזי של המיליטריזם ושל התאקדמיות בעיצוב הסדר הסימבולי של המדינה בעשורים הראשונים, תפקיד שימשך לעצב את המיתוסים הלאומיים כשנים הבאות.⁸⁵

ט. השתיקה, תחילפיה ומשמעותה

בתבי והיסטוריה ומחברי ביוגרפיות על בן-גוריון לא תיאר, ובוודאי לא הרחיב, בנושא ההלוויה. הביוגרף מיכאל ברזודה, באפילוג קצר, קוּל הרממה, לשלשת הכרבים המרדלים שבחב, הקדיש לאידוע שורות קצרות: 'הלוויה נערכה ברומיה, שהיתה הזקה ומסעירה יותר מכל נאם, קינה והספר. ומשתם הטקס והאבלים הלכו לדרכם, נתחדו שני הקברים לכוּם – שני גושי אבן מסתתרת, משקיפים מראש צוק מדברי אל נוף האלמוות של נוף ציף'.⁸⁶ ברזודה זכר וציין את הרומיה, והאפקט המתקן בשווא התייחס לשני הקברים הבוידים שנתחדו במדבר השומם והדומם. תיאור מתאים לרושם של צופים אחריים. המשתתפים בהלוויה ציינו את ההשפעה שהייתה ליצן השתיקה. בתב מעריץ, לדוגמה, חש מוגבל על ידיה: 'פתאום אותה דוזה להגיד משהו. מובקש לך, מוזרק לך. רק לומר לך: "שלוּם בן-גוריון"'. רק להפוך. רק מילה אחת. אבל אסור. הכל שותקים. שכן צויה האיש. רק דוח חרישית נהמת'.⁸⁷

למרות זאת, בתחילת ההלוויה והקבורה כמשך שני הימים שבהם נערבו אפשר להבחין כי לא הייתה שתיקה או שהיא לא הייתה מלאה. הטקסים היו בעלי אופי יהודי-דת, ואל תוך הדיק שנבע מהשתיקה שציורה בן-גוריון נכנסו בעיקר דוברים דתיים. לעתים היה זה הטקסט הקונוי הרחי, למשל הרבנים הראשיים שקראו מתהללים, ספר המיוחס לדוד המלך,

84 על בן-גוריון והדת ראו, למשל, צבי צמרת, 'בן-גוריון, ה"שולחן ערוך" וה"שולחן' התשי: לשורשי המחת בין בן-גוריון ובין היהדות הדתית, בתוך: אבי שניא ורב שוויץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, דתת גן 2003, ברך ג, עמ' 401-420; דן-יחיא, ממלכתיות דוד אחתה, 'משיחיות חלונות כתיאולוגיה פוליטית: המקרה של דוד בן-גוריון', בתוך: בריסטון שמדש ולי שניפלד (עורכים), האלוהים לא ייאלם דום: המודרנה היהודית והתאולוגיה הפלישית, ירושלים 2009, עמ' 204-225; אשר כהן, השליית והחגל: האינזונות הדתית וחזון מדינת המלכה האשונות, ירושלים 1998.

85 על הדת כמרכיב אינהרנטי בציונות ראו, למשל, אביעזר רביצקי, חקן המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ונרדיקליזם דתי בישראל, תל-אביב 1993; ברוך קמברלנג, דת, לאומיות ודמוקרטיה בישראל, תל-אביב 1994, עמ' 116-131.

86 ברזודה, בן-גוריון, ברך ג, עמ' 1604.

87 גולדשטיין, דוכי, 87.

מעמור הקבורה בשדה בוקר היה כולו פשוט ושגב. הוא שיקף את ייחודה של מדינת ישראל, הקנה לו את המימד ההולם את המדינה ואת מורה דרכה. הנוף המדברי הישרה על הכל אווירית קדומים של בראשית חלוצית ותרשג את הכריות, נחלת העם וטבע המנהיג הממ. מיעוט המשתתפים העניק לטכס אינטימיות ופרטיות 'לאומית', והחיללים היפים וההקילות החינניות ביטאו משהו מן העתיד, מן הצמיחה, שיצגו גם על-ידי עצים וירק מעטים ועל-ידי בניינים המצטיידים באופק. אמירת הקדיש על-ידי רבן עמוס 'לאבא ולאמא' העניקה להתבנסות הממלכתית את הנימה האנושית הכשר-דמית שלה זכאי, יותר מזה, בה חייב אפילו מנהיג מורם מעם.⁸⁸

לא הייתה זו אמנם ההלוויה הראשונה של ראש ממשלה ומנהיג בישראל, אך הרפוסים והפרמליים טרם נקבעו, ובחוצאה מכך עלו טענות עקרוניות סותרות. מצד אחד נטען שמה שנועשה היה יותר מדי, ומצד שני שלא נעשה די. אישה התייחסה לקירבה למלחמה והפנתה, בניסוח מעט מטרבל, את השאלה הכאה לראש הממשלה: 'האם היה צורך, הגיוני שאמהות וגושים שכולות, שבניהם נפל לא תעמודנה לזכור של בן-גוריון בעור שלא עמד לזכור של בנם שנפל למען המולדת?'⁸⁹ היא נכתה להשובה פורמלית מלשכת ראש הממשלה: 'אין לצפידה לזכור של בן-גוריון כל קשר, ובמובן שאין היא באה להמעיט, חס וחלילה, מוכר קירינו וכונינו'.⁹⁰ כנגד הביקורת כי טקס ההלוויה היה מוכרך עד ברי חוסר דגישות לנפלים בקרב, הייתה גם ביקורת הפוכה. במכתב אל שמואל אלמוג, מנכ"ל רשות השידור, הורעם המלואי יקותיאל פודמן שלאחר ההדעה על פטירת בן-גוריון נמשבו השידורים כפי שתוכננו מראש, כולל דאיון עם ראש הממשלה, גולדה מאיר. הוא זעם על כך וטען כי מן הראוי היה 'להפסיק את השידורים לזמן מסוים או לנגן מוזיקת אבל בשגורל מנהיגי הדורות של עם ישראל נפטר [...]'. אנו יכולים ללמוד מעמים קטנים בעולם, ביצד הם נותנים כבוד למנהיג שהולך לעולמו'.⁹¹ בכלל, הטקס שנתן אפשרות לזרבים לחלוק בבור אחוזן אך בה בעת כיכר את צוואתו של המת, התקבל בהסכמה ובשיבועות רצון. אווירתו המבוכית שהייתה קשורה להדמנעות מהספרים שבפה בן-גוריון, הייתה לדיון דוכ הצופים.

אלי ההיבט המשמעותי ביותר של ההלוויה היה נוכחותם הכוללת של שני גופים, היבא והרבנות, שעמדו מצוואתו של בן-גוריון. למרות חשיבות הממלכתיות בתפיסתו, ומניה וביה מרכיבות הצבא בחזון זה, לא הוכיך בן-גוריון את הצבא כסוכן יורדן שלו. אם

80 פלגי, מנהיג.

81 2.12.1973, אב"ג, 6471/203.

82 שם.

83 מכתב פודמן לאלמוג, 2.12.1973, אב"ג, 6471/203.

ראוי להקדיש מחשבה נוספת למשמעותה של השתקה כדגוריון על ההלוויה. אפשר לראות בה ממד מתנשא, הרומו כי מנהיגי הזמן, שבדגוריון המעט בהערכה, ער לא מזמן יריביו הפוליטיים המרים, אינם דאורים להספידו. אחר הצופים ראה בשתקה ביטוי למעבר הגורופי של בדגוריון ממעמד של פוליטיקאי בן-מתווה לזמות מיתית, הנישאת מעל לסכסכים הקטנוניים של הפוליטיקה בת הזמן:

ההממה הזאת זעקה. האלם הזה, שגור דור בדגוריון ז"ל, על החולקים לו כבוד אחרון – לא לנאום, לא להספיד, לא לקנון – דיבר אתמול בחלקת הקבר של פולה ודור בדגוריון בשדה בוקר, יותר מכל הנאומים. לא רק מילים חוררות ללב. גם הדמויה מפלסת לעצמה דרכים.

אודות השתקה. הכל שותקים. האם לזה נתכוון בדגוריון? ההיה זה מניצוצות נאונותיו? שלפי שהדיבורים הרבים עליז ועל אישיותו ועל דרכו ועל מלחמותיו, הקטנות וגדולות, נתלוה אליהן לא מעט פילוג ופירור לכבות, ביקש שבוודרכו האחרונה, לפחות, תלוה אותה השתקה המאחדת.⁹²

מדוע תבע בדגוריון כי לא ישמעו הספרים בהלוויה, וכך תהפוך הדממה לחוויה המכוננת של הסתלקותו מן העולם? לפנינו שוב משחק בין תפיסת ההצחה המיתית של בדגוריון לבין ההגיית של המדינה הדכדוכית. בדגוריון ניסה לעצב את דמותו במסגרת מיתית רחבת, שתהפך אותו אל הדיסטוריה הלאומית המונמנטלית. להסדיר ההלוויה התייחס כשיליים, הוא לא חפץ להתחבר עם פוליטיקאים בני התקופה או עם החברה הישראלית האבלה. נאומים שהיו מציבים את דמותו בהקשרים בני הזמן היו פוגעים ביסוד המיתית של ההלוויה ויוצרים אלטרנטיבה פרשנית לדמותו הדיסטורית. השיבותה של השתקה נבעה מהיעדרו של דיבור אלטרנטיבי. דיבור כזה של המיסדר הפוליטי ההינדוקרטי יוצר רוטיניזציה של האבל. כאשר ניסה בדגוריון לעצב הנצחה חלוצית, המתבוננת אל המסלול שעברו בני ישראל בודדים ממצרים ומאמנת את החברה הישראלית במבט בקורותי על מעשיה ומחלליה, הספרים קונטקסטואליים יכולים היו למשוך את תשומת הלב מהמסדר המרכזי אל ההווה הפוליטי.

על קברו של בדגוריון, שאותו עיצב הפסל עזרא אוריין, נחרטה, פרט לתאריכי הלידה והפטירה, רק שנת עלייתו לארץ.⁹³ התפקידים הפורמליים הבכירים שמוכיחים ראש ממשלה ושר ביטחון, אינם מופיעים בכיתוב על המצבה. בכך ביקש להגיש ולייחד את חשיבות עלייתו לארץ ישראל: מבחינתו, זוהי תאריך הולדתו האמיתי. הגישה זו תואמת את השקפת עולמו על מדיניותה של ארץ ישראל, השקפה שביטא בניסוח שנתו למגילת העצמאות: 'בארץ ישראל קם העם היהודי, בה עוצבה דמותו החינוכית, הדתית והמדינית'. ציון שנת העלייה לארץ על הקבר הייתה דרכו להעניק למוטו משמעות מיתית, לעצב

92 גולדישטיין, דרכו.
93 כך נכתב גם על קברה של פולה, ואיננו יודעים אם היה זה לרחומו.

וכך הציבו במשתמע את דור בדגוריון בהקשר דתי. היו תפילות קדיש ואל מלא רחמים. זכות הדיבור, שנקלחה מתומכיו החילוניים, נתנה לזוכרים רתיים שהעניקו משמעות משלהם לזמותו של ראש הממשלה.

דב בית החולים הריסה, הרב יעקב רקנבסקי, טפד: 'אבר למדינת ישראל ארדכילה, מחוללה קברניטה'. בהספיד קשר את פרשת השבוע לפסידת בדגוריון, בברו על טולם יעקב, שרגלי על הקרקע וראשו בשמים. 'נרמה לי שרוד בדגוריון הוא האיש אשר נשתחל ברוחו מאת ההשגחה העליונה להגשים רעיון זה. בהתנגדתו הריא לעם שאפשר להיות מוצב ארצה וגם להגיע למטרתו עליונות ביותר, שממיימות, לעיץ של גאולה שלישית, שחרור הארץ, כניון ממשלת ישראל וקביצן גליות'.⁹⁴ הוא העניק לבדגוריון מעמד הנובע מפגישתו עם אחר ממנהיגי היהדות החרדית, והעניק גירסה משלו למפגש המפורסם בין בדגוריון לחזון איש:

בן גוריון זכה לנשמה עילאית גדולה, וכך העיר עליז גאון הרזה, בעל החזון איש זצ"ל. אחרי הפגישת המפורסמת, שהיו סגורים כמה שעות, וחוללת ביניהם שלא לפרסם שום דבר מסיכומי פגישתם ושישאר סוד כמס ער בוא המשיח. זכורים לי שני הרברים. בן-גוריון בצאתו אמר לבתבים: 'דאיתי כאן לפני אדם אשר הוא מוצב ארצה וראשו מוגיע השמימה'. והחזון איש אמר למקורביו: 'יצא ממני איש עם נשמה גדולה'. היהדות הדתית חיבת לו רבות. הוא הניח יסודות לאפשר חיים משותפים בין דתיים ללא דתיים.⁹⁵

תוצאת הלווי של השתקה הייתה שהלוויה קיבלה נופך דתי מובהק, והרחיבה שלה אף הרגשה. כותרת כבתו של בתב מעריב, הייתה: 'בתפילה נפרדה עיז דור מבדגוריון'.⁹⁶ בתלוויה היו מריכבים חילוניים ולאומיים. למשל, הקאהא ממגילת העצמאות או מדיכריו בדגוריון, וכמובן תפקידו המרכזי של הצבא. ספק אם בדגוריון ראה שהווייתו על ההספרים יקנה צבע דתי חזק במיוחד, אך היה זה הוצר לווי כמעט הכרחי בהקשר של התהלות הלוחיות ביישאל, וישל השתקה שגור על תומכיו ועל ראשי המדינה.⁹⁷ השתקה העידה יותר מכול על היעדר (חילוני), ריק שאליו פלשו סקסטים קטונים ורא קטונים שהחלוציות הישראלית הצעירה לא גיבשה להם עדיין תחליף ראוי.

88 אבי"ג, 6471/201.
89 שם.

90 ירושע ביצור, 'בתפילה נפרדה עיז דור מבדגוריון', מעריב, 1973, 4.12.
91 בעור שבססס ההלוויה וביסה הצינות ההיות את בדגוריון, מאז הוא מנוכס ההנה באחרות תערכות ביום השנה במדינת בדגוריון. באשר מצוות האיסור לשאת הספרים הוסדה מעל הדוכרים, ואלהם מפורשים קטעי קריאה ושרים של מקהלות בתי"ל. כך מעצבת דמות לאומית המטילה את צלה על הביטויים הדתיים שהתמצעו בסקסים השנויים, ונתור רק הקישי ואמירות אל מלא רחמים.

מכטא. פעם בשנה, ביום היזכרון הממלכתי, באים מנהיגי ישראל אל הקבר והטקסט החזו"ת לעיניפה ברבניהם הוא נגטיבי ופזיטיבי בה בעת: נגטיבי בכך שלא מילאו את צוואתו, ופזיטיבי בהתייחסותם לעשות זאת בעתיד. בבחינתו להזכור הרוח מהמרכז הפוליטי הישראלי הציב עצמו כנגד גוריון בעין הביקורתית הגדולה, המתבוננת במנהיגי ישראל ושופוטת את מעשיהם. בשיחות נדירה לאירועים מעין אלה, אך בשפה שנשמעת כבר אנכרוניסטית, ביטא זאת ראש הממשלה אהוד ברק בטקסט של שנת 2000: 'שנה אחר שנה מטריח "הזקן" את צמרת המדינה לכאן, לחלקת הקבר הניצבת מול השימון [...] שנה אחר שנה יכואו לבאן מנהיגי המדינה למסור דין וחשבון. עלינו במנהיגים לדבוק בדרכו של כנגד גוריון. הגידו כן לזקן'⁹⁵.

אלא שרוב מנהיגי המדינה אמרו באופן מעשי לא למורשתו של 'הזקן'. יחד עם קבורתו הפזוית של המנהיג, נקברה גם משנתו. ההלוויה הייתה הבקו שהאיר שוב לרגע את תפישתו החלוצית הממלכתית, בניסיון אחרון לכפות סדר יום על חברה שנטשה מזמן את דרכו. בתוך ארבע שנים מהלוייתו הוכתרה בהצלחה מהפכת הנגד של מגוריו נרחבים בחברה הישראלית – המהפכה הרביזניסטית, הציונות החדשה, ההורים המזרחיים – שחשו מנוכרים לממלכה שבונה. הם קראו וזגרו על היומרה האוניברסלית שבחזונו הממלכתי, ובה בעת ביקשו להדגיש את תרומתם הפרטיקולרית ללאום. אולי באופן דיאלקטי הייתה מהפכת הנגד הזו דווקא ניצחונה הגדול של הממלכתיות, פרי חזונו של כנגד גוריון: קבורתו חבטת נחמה צורפו אל הפרויקט הישראלי הדמוקרטי המתהווה ונצפרו בו, כל אחד בדרכו. ביום השנה הרביעי ניצב מול קברו ראש הממשלה החדש אז, מנחם בגין, יורשו המוצהר של זאב ז'בוטינסקי, שניהם יריביו ההיסטוריים המרובים, והכריז: 'כמקדם הדגל הכריטי המורד [כנגד גוריון] הניף את נט התקומה של עצמאות ישראל'.⁹⁶ בכך סימן בגין, כעורמת היסטוריה אופיינית, שגם השינויים המפלגיים שחלו בחברה הישראלית חוסים תחת הבנפיים הסמבוליות של המנהיג המייסד.

ההפיפה המקרית בין ההלוויה למלחמות יום הכיפורים סימלה את המתהווה של החברה הישראלית תוך כרי פרידה מהאב המייסד. אפשר לדאוג את הלוייתו של כנגד גוריון גם בטקסט מעבר סימבולי של מדינת ישראל מחברה אידיאולוגית, מגזיטת וקולקטיבית, לחברה מופרטת, מקוטבת ונעדרת חזון משותף. אפשר לומר כי רבים מעקרונותיה המקורשים של כנגד גוריון יורדו לקבר יחד עמו.

95 אורי פיגר, 'חבל פוליטי', זמן הנגב, 8.12.2000; עורר כרמיר גול, 'עלינו לרבות ברכו', כל הזנב, 8.12.2000.

96 במאמר זה לא ביקשנו לעמוד על הנדנקה של מקומו של כנגד גוריון בתולדה הציונית. בהקשר זה נקודה מעניינת היא הלגיטימיות ההולכת וגוברת של כנגד גוריון דווקא במחנה הימני, שבה לא לירי בשרי כרברו של בגין בטקסט הקמת הליכוד כספטמבר 1973, על 'חלמיר' כנגד גוריון וחלמירי זבונטסקי.

97 שלמה גבעתי, 'מנהג בגין כשרה בקר: מעלה של כנגד גוריון', מעריב, 17.11.1977.

מעין הגיוגרפיה עצמית, בכורכו את הביוגרפיה הייחודית שלו עם הביוגרפיה הלאומית הממונמטגלית. בוונתו זן, הכוררה בכיחוב שעל הקבר, תקפה גם בבפית השתקה על מסע ההלוויה.

י. המבט הביקורתי של האב המייסד

כביוגרפיה על כל ברל בצגלסטון תוארה דרכו האחרונה. התאור מסיימת במילים הבאות: 'במשך 35 השנים שחלפו מאז הלכו לעולמם רבים וטובים; אולם אותה תחושת האבל על אכידה שאין לה שילומים, לא שבה. לאחר שנים אמר סופר עברי, שהיה אז צעיר לימים: הייתה זו ההלוויה האחרונה, שאנשים הצטערו בה באמת'.⁹⁸ אפשר להחנות אם האמירה הזאת, המיחסת לאכסנדר סנר, נכונה. בהלוייתו של כנגד גוריון הושמעו ביטויים רבים על אובדן רמות היסטוריות מבוננות, וניכרה תחושת היתמות הקולקטיבית. עם זאת הביטויים של צער, של אבל ושל כאב היו מעטים, ולרוב ביטאו שגרת דיבור. ביטויים כגון אלה נאמרו בהלווייתה של פולה כנגד גוריון הן מפיו של בעלה והן מאלה של המספידים. אך הלווייתו של דוד כנגד גוריון הייתה אירוע בעל משמעות לאומית והיסטורית, והוא הובן ככזה כמעט. הרגשות (במידה שהיו) הורחקו לקרן פינה, את מקומן תפסה הממלכה.

כנגד גוריון ניסה לעצב את מקומו בהיסטוריה המיתולוגית של העם בניסיון, שהצליח בחלקו, לנסח מערכות משמעות אלטרנטיביות שהציגו את מותו בהקשרים שבהם לא חפץ. התבונן שלו התייחס לזמן הארוך המיתולוגי תוך הקרבה של הזמן הקצר הפרטי. כאדם אשר טיפח מיתוסים במהלך חייו והיך היטב את שימושים, הוא בחר להרחיק את עצמו מהפוליטיקה הדימוית ולאסור על אחרים לרוב עליו וכשמו. המוטיבים שהיה חשוב לו להדגישם בהלוויה ונקבורה היו זיקת האומה אל עברה המיתי, זיקה שהחליטה באמצעות המראה של נחל צין: החלוציות המתמדת בדרך חיים ההולכת כל העת אל אחרים חדשים; חשיבותו של הנגב (ההליכה רדומה, אם לעשות פרפרזה על דבריו של פרידיק טרני) והעיקרון המודרניסטי של הפרדת השממה.

עקרונית אלה היו אנכרוניסטיים כבר בחייו של כנגד גוריון, והוא נדחק לשוליים שרבים ראו אותם כפתטיים בשנותיו האחרונות. רגע המוות היה שיבה זמנית של ישראל אל המנהיג ותורתו, וכנגד גוריון שאף להשתמש ברגע מוגבל זה במיטב יכולתו. הוא הצליח לקבוע את המשמעות שבה עבוד מותו וקברו, אך הוא נכשל כמיתו, כפי שנכשל בשנותיו האחרונות כשלסטן בעיצוב הנתיב שבו תלכנה החברה והמדינה. ההתחברות אל העבר המיתי הקודם אינה בולטת בישראל של היום. החלוציות הפכה לאות מחה ומעוררת תחושות של ביטול וגלגול. הנגב והפרופירה הישראליות לא השתנו הרבה. כפי שהוא עצמו הלך לִסְפֹּר וכשנותיו האחרונות נותרו כפרופירה מותחת, חסר כוח השפעה של ממש, כך קברו הוא אחר שמרכיבים לבקר בו, אך מעטים מגימים את החבציה החלוצית שהוא